

~~К 5817А~~
П 84159

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЖУРНАЛ

4

КВІТЕНЬ

1937

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО

5817A

20

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЖУРНАЛ

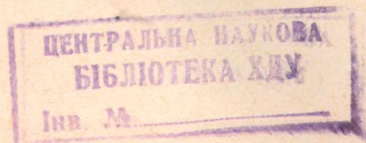
ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
І КРИТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ТА ХАРКІВСЬКОГО ОБЛАСНОГО
ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

4

КВІТЕНЬ

1937

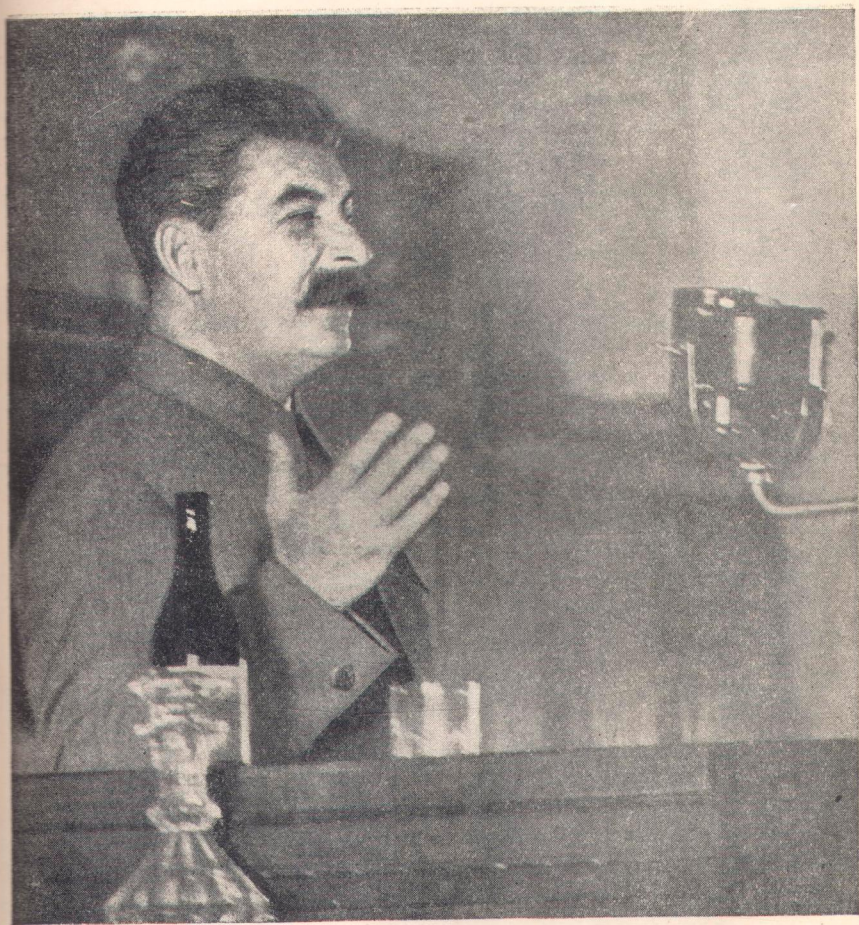


ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО
КИЇВ • ХАРКІВ

596A

ЗМІСТ

	Стор.
Й. Сталін—Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістських та інших дворушників. Доповідь і прикінцеве слово на пленумі ЦК ВКП(б) 3—5 березня 1937 року.	3
Павло Тичина—Пісня про Котовського	28
Кость Гордієнко—Діти землі. Роман. Частина II (закінчення).	30
О. С. Пушкін—Обвал. Переклав П. Тичина	74
О, ні, не мусів я...—перекл. І. Муратов	75
Буря	75
Дін	75
В'язень	76
Я вас кохав...	76
Теодор Плів'є—Хор мертвих. Новела	77
Еріх Вайнерт—До армій Європи. Поезія	85
Юрій Хазанович—Пілот. Оповідання	86
Павло М'якушка—Дніпрогес. Поезія	92
Михайло Білецький—В тополеві сплески. Поезія	93
М. Хатаєвич—Вище якість роботи радянського письменника!	95
Юрій Блохин—Горький і Коцюбинський. Стаття	101
Малюнок Т. Г. Шевченка „Пушкін на смертному одрі“—Повідомлення Івана Борійчука	113



Й. СТАЛІН

Й. Сталін

ПРО ХИБИ ПАРТІЙНОЇ РОБОТИ І ЗАХОДИ ЛІКВІДАЦІЇ ТРОЦЬКІСТСЬКИХ ТА ІНШИХ ДВОРУШНИКІВ

ДОПОВІДЬ І ПРИКІНЦЕВЕ СЛОВО НА ПЛЕНУМІ ЦК ВКП(б)
3 — 5 БЕРЕЗНЯ 1937 РОКУ

Товариші!

З доповідей і дебатів на них, заслуханих на Пленумі, видно, що ми маємо тут справу з такими трьома основними фактами.

Поперше, шкідницька і диверсійно-шпигунська робота агентів іноземних держав, в числі яких досить активну роль відігравали троцькісти, зачепила в тій або іншій мірі всі або майже всі наші організації, як господарські, так і адміністративні та партійні.

Подруге, агенти іноземних держав, у тому числі троцькісти, проникли не тільки в низові організації, але й на деякі відповідальні пости.

Потрете, деякі наші керівні товариші, як у центрі, так і на місцях, не тільки не зуміли розглядіти справжнє лице цих шкідників, диверсантів, шпигунів і убивців, але виявились до того безтурботними, благодушними і наївними, що нерідко самі сприяли просуванню агентів іноземних держав на ті або інші відповідальні пости.

Такі є три безперечні факти, що природно випливають з доповідей і дебатів на них.

І. ПОЛІТИЧНА БЕЗТУРБОТНІСТЬ

Чим пояснити, що наші керівні товариші, які мають багатий досвід боротьби з усякого роду антипартійними і антирадянськими течіями, виявились в даному разі такими наївними і сліпими, що не зуміли розглядіти справжнє лице ворогів народу, не зуміли розпізнати вовків в овечій шкурі, не зуміли зірвати з них маску?

Чи можна твердити, що шкідницька і диверсійно-шпигунська робота агентів іноземних держав, які діють на території СРСР, може бути для нас чимнебудь несподіваним і небувалим? Ні, не можна цього твердити. Про це говорять шкідницькі акти в різних галузях народного господарства за останні 10 років, починаючи з шахтинського періоду, зафіксовані в офіціальних документах.

Чи можна твердити, що за останній час не було у нас якихнебудь нерестерігаючих сигналів і попереджаючих вказівок щодо шкідницької, шпи-

гунської або терористичної діяльності троцькістсько-зінов'євських агентів фашизму? Ні, не можна цього твердити. Такі сигнали були, і більшовики не мають права забувати про них.

Злочинницьке вбивство товариша Кірова було першим серйозним попередженням, яке говорить про те, що вороги народу дворушничатимуть і, дворушничавши, маскуватимуться під більшовика, під партійця, для того щоб втертися в довіря і відкрити собі доступ до наших організацій.

Судовий процес „Ленінградського центра“, так само як судовий процес „Зінов'єва — Каменева“, дав нове угрунтування урокам, які випливають з факту злочинницького вбивства товариша Кірова.

Судовий процес „Зінов'євсько-троцькістського блоку“ розширив уроки попередніх процесів, показавши навч, що зінов'євці і троцькісти об'єднують навколо себе всі ворожі буржуазні елементи, що вони перетворилися у шпигунську й диверсійно-терористичну агентуру німецької поліційної охоранки, що дворушництво й маскування є єдиним засобом зінов'євців і троцькістів для проникнення в наші організації, що пильність і політична прозорливість являють найвірніший засіб для запобігання такому проникненню, для ліквідації зінов'євсько-троцькістської зграї.

Центральний Комітет ВКП(б) у своєму закритому листі від 18 січня 1935 року з приводу злочинницького вбивства товариша Кірова рішуче перестерігав партійні організації від політичної благодушності й обивательського ротоізйства. У закритому листі сказано:

„Треба покінчити з опортуністичною благодушністю, яка виходить з помилкового припущення про те, що в міру зростання наших сил ворог стає нібито все більш ручним і нешкідливим. Таке припущення в корені неправильне. Воно є відрижкою правого ухилу, який запевняє всіх і вся, що вороги потихеньку вповзатимуть у соціалізм, що вони стануть кінець-кінцем справжніми соціалістами. Не діло більшовиків спочивати на лаврах і ротоізйствувати. Не благодушність нам потрібна, а пильність, справжня більшовицька революційна пильність. Треба пам'ятати, що чим безнадійніше становище ворогів, тим охочіше вони хапатимуться за крайні засоби, як єдині засоби приречених в їх боротьбі з радянською владою. Треба пам'ятати це і бути пильним“.

У своєму закритому листі від 29 липня 1936 року з приводу шпигунсько-терористичної діяльності троцькістсько-зінов'євського блоку Центральний Комітет ВКП(б) знову закликав партійні організації до максимальної пильності, до вміння розпізнавати ворогів народу, хоч би як добре вони були замасковані. У закритому листі сказано:

„Тепер, коли доведено, що троцькістсько-зінов'євські кати об'єднують у боротьбі проти радянської влади всіх найбільш озлоблених і запеклих ворогів трудящих нашої країни,— шпигунів, провокаторів, диверсантів, білогвардійців, куркулів і т. д., коли між цими елементами з одного боку, і троцькістами та зінов'євцями, з другого боку, стерлися всякі грані,— всі наші партійні організації, всі члени партії повинні зрозуміти, що пильність комуністів необхідна на першій-ліпшій ділянці в усіх обставинах. Невід'ємною якістю кожного більшовика в теперіш-

ніх умовах повинно бути вміння розпізнавати ворога партії, хоч би як добре він був замаскований“.

Значить, сигнали і попередження були.

До чого закликали ці сигнали і попередження?

Вони закликали до того, щоб ліквідувати слабкість партійно-організаційної роботи і перетворити партію в неприступну фортецю, куди не міг би проникнути жодний дворушник.

Вони закликали до того, щоб покінчити з недооцінкою партійно-політичної роботи і зробити рішучий поворот у бік всемірного посилення такої роботи, в бік посилення політичної пильності.

І що ж? Факти показали, що сигнали і попередження сприймалися нашими товаришами більш ніж туго.

Про це красномовно говорять усім відомі факти з галузі кампанії по перевірці й обміну партійних документів.

Чим пояснити, що ці перестороги і сигнали не справили належного впливу?

Чим пояснити, що наші партійні товариші, не зважаючи на їх досвід боротьби з антирадянськими елементами, не зважаючи на цілий ряд перестерігаючих сигналів і попереджаючих вказівок, виявилися політично короткозорими перед лицем шкідницької і шпигунсько-диверсійної роботи ворогів народу?

Може наші партійні товариші стали гірші, ніж вони були раніше, стали менш свідомими й дисциплінованими? Ні, звичайно, ні!

Може вони стали перероджуватися? Знову ж ні! Таке припущення пов'язане всякою підставою.

Так у чому ж річ? Звідки таке ротоізйство, безтурботність, благодушність, сліпота?

Річ у тому, що наші партійні товариші, будучи захоплені господарськими кампаніями й колосальними успіхами на фронті господарського будівництва, забули просто про деякі дуже важливі факти, що про них більшовики не мають права забувати. Вони забули про один основний факт з галузі міжнародного становища СРСР і не помітили двох дуже важливих фактів, які мають пряме відношення до теперішніх шкідників, шпигунів, диверсантів і вбивців, що прикриваються партійним квитком і маскуються під більшовика.

II. КАПІТАЛІСТИЧНЕ ОТОЧЕННЯ

Що це за факти, про які забули або яких просто не помітили наші партійні товариші?

Вони забули про те, що радянська влада перемогла тільки на одній шостій частині світу, що п'ять шостих світу становлять володіння капіталістичних держав. Вони забули, що Радянський Союз перебуває в обстанові капіталістичного оточення. У нас заведено базикати про капіталістичне оточення, але не хочуть вдуматися, що це за штука — капіталістичне оточення. Капіталістичне оточення — це не пуста фраза, це дуже реальне і неприємне явище. Капіталістичне оточення — це значить, що є одна країна, Радянський Союз, яка встановила у себе соціалістичні порядки, і є, крім того, багато країн — буржуазні країни, які продовжують вести ка-

піталістичний спосіб життя і які оточують Радянський Союз, вичікуючи нагоди для того, щоб напасти на нього, розбити його або, в усякому разі — підірвати його міць і послабити його.

Про цей основний факт забули наші товариші. А проте він саме і визначає основу взаємовідносин між капіталістичним оточенням і Радянським Союзом.

Взяти, наприклад, буржуазні держави. Наївні люди можуть подумати, що між ними існують надзвичайно добрі відносини, як між державами однотипними. Але так можуть думати тільки наївні люди. Насправді відносини між ними більш ніж далекі від добросусідських відносин. Доведено, як два рази по два — чотири, що буржуазні держави засилають одна до одної в тил своїх шпигунів, шкідників, диверсантів, а часом і вбивців, дають їм завдання проникнути в установи і підприємства цих держав, створити там свою сітку і „в разі потреби“ — висадити в повітря їх тили, щоб послабити їх і підірвати їх міць. Так стоїть справа тепер. Так стояла справа і в минулому. Взяти, наприклад, держави в Європі часів Наполеона I. Франція кишла тоді шпигунами і диверсантами з табору росіян, німців, австрійців, англійців. І, навпаки, Англія, німецькі держави, Австрія, Росія мали тоді в своєму тилу не меншу кількість шпигунів і диверсантів з французького табору. Агенти Англії двічі влаштовували замах на життя Наполеона і кілька разів піднімали вандейських селян у Франції проти уряду Наполеона. А що являв собою наполеонівський уряд? Буржуазний уряд, який задушив французьку революцію і зберіг тільки ті результати революції, які були вигідні великій буржуазії. Нічого й казати, що наполеонівський уряд не залишався в боргу в своїх сусідів і теж вдавався до своїх диверсійних заходів. Так було в минулому, 130 років тому. Так стоїть справа тепер, через 130 років після Наполеона I. Тепер Франція і Англія кишають німецькими шпигунами і диверсантами і, навпаки, в Німеччині, в свою чергу, подвизаються англо-французькі шпигуни і диверсанти. Америка кишить японськими шпигунами і диверсантами, а Японія — американськими.

Такий закон взаємовідносин між буржуазними державами.

Постає питання, чому буржуазні держави повинні ставитися до радянської соціалістичної держави більш лагідно і більш по-добросусідському, ніж до однотипних буржуазних держав? Чому вони повинні засилати в тили Радянського Союзу менше шпигунів, шкідників, диверсантів і вбивців, ніж засилають їх у тили споріднених їм буржуазних держав? Звідки ви це взяли? Чи не вірніше буде, з точки зору марксизму, припустити, що в тили Радянського Союзу буржуазні держави повинні засилати вдвоє і втриє більше шкідників, шпигунів, диверсантів і вбивців, ніж у тили першої - ліпшої буржуазної держави?

Чи не ясно, що поки існує капіталістичне оточення, існуватимуть у нас шкідники, шпигуни, диверсанти і вбивці, яких засилають у наші тили агенти іноземних держав?

Про все це забули наші партійні товариші, і, забувши про це, були застукані зенацька.

Ось чому шпигунсько-диверсійна робота троцькістських агентів японської поліційної охоранки виявилася для деяких наших товаришів цілкомовною несподіванкою.

III. СУЧАСНИЙ ТРОЦЬКІЗМ

Далі. Проводячи боротьбу з троцькістськими агентами, наші партійні товариші не помітили, проглядили, що теперішній троцькізм уже не той, чим він був, скажімо, років 7—8 тому, що троцькізм і троцькісти зазнали за цей час серйозної еволюції, яка в корені змінила лице троцькізму, що через це і боротьба з троцькізмом, методи боротьби з ним повинні бути змінені в корені. Наші партійні товариші не помітили, що троцькізм перестав бути політичною течією в робітничому класі, що з політичної течії в робітничому класі, якою він був 7—8 років тому, троцькізм перетворився в оскаженілу і безпринципну банду шкідників, диверсантів, шпигунів і убивців, які діють за завданнями розвідувальних органів іноземних держав.

Що таке політична течія в робітничому класі? Політична течія в робітничому класі — це така група або партія, яка має свою певну політичну фізіономію, платформу, програму, яка не ховає і не може ховати своїх поглядів від робітничого класу, а навпаки, пропагує свої погляди відкрито і чесно, перед очима у робітничого класу, яка не боїться показати своє політичне лице робітничому класові, не боїться демонструвати своїх справжніх цілей і завдань перед робітничим класом, а навпаки, з відкритим забралом іде в робітничий клас для того, щоб переконати його в правоті своїх поглядів. Троцькізм у минулому, років 7—8 тому, був однією з таких політичних течій в робітничому класі, правда, антиленінською і тому глибоко помилковою, але все ж політичною течією.

Чи можна сказати, що теперішній троцькізм, троцькізм, скажімо, 1936 року, є політичною течією в робітничому класі? Ні, не можна цього говорити. Чому? Тому, що сучасні троцькісти бояться показати робітничому класові своє справжнє лице, бояться відкрити йому свої справжні цілі і завдання, старанно ховають від робітничого класу свою політичну фізіономію, побоюючись, що, коли робітничий клас довідається про їх справжні наміри, він прокляне їх, як людей чужих, і прожене їх від себе. Цим, власне, і пояснюється, що основним методом троцькістської роботи є тепер не відкриті і чесна пропаганда своїх поглядів у робітничому класі, а маскування своїх поглядів, піддесливе і підлабузницьке вихваляння поглядів своїх противників, фарисейське і фальшиве втоптування в грязь своїх власних поглядів.

На судовому процесі 1936 року, якщо згадаєте, Каменев і Зінов'єв рішуче заперечували наявність у них будьякої політичної платформи. У них була цілковита можливість розгорнути на судовому процесі свою політичну платформу. Проте, вони цього не зробили, заявивши, що у них немає ніякої політичної платформи. Не може бути сумніву, що обидва вони брехали, заперечуючи наявність у них платформи. Тепер навіть сліпі бачать, що у них була своя політична платформа. Але чому вони заперечували наявність у них будьякої політичної платформи? Тому, що вони боялися відкрити своє справжнє політичне лице, вони боялися продемонструвати свою справжню платформу реставрації капіталізму в СРСР, побоюючись, що така платформа викличе в робітничому класі огиду.

На судовому процесі в 1937 році Пятаков, Радек і Сокольников стали на інший шлях. Вони не заперечували наявності політичної платформи у троцькістів і зінов'євців. Вони визнали наявність у них певної політичної

платформи, визнали і розгорнули її в своїх показаннях. Але розгорнули її не для того, щоб закликати робітничий клас, закликати народ до підтримки троцькістської платформи, а для того, щоб проклясти й затаврувати її, як платформу антинародну й антипролетарську. Реставрація капіталізму, ліквідація колгоспів і радгоспів, відновлення системи експлуатації, союз з фашистськими силами Німеччини і Японії для наближення війни з Радянським Союзом, боротьба за війну і проти політики миру, територіальне розчленування Радянського Союзу з віддачею України німцям, а Примор'я — японцям, підготовка воєнної поразки Радянського Союзу в разі нападу на нього ворожих держав і, як засіб досягнення цих завдань, — шкідництво, диверсія, індивідуальний терор проти керівників радянської влади, шпигунство на користь японо-німецьких фашистських сил, — така розгорнута Пятаковим, Радеком і Сокольниковим політична платформа теперішнього троцькізму. Зрозуміло, що таку платформу не могли не ховати троцькісти від народу, від робітничого класу. І вони ховали її не тільки від робітничого класу, але й від троцькістської маси, і не тільки від троцькістської маси, а навіть від керівної троцькістської верхівки, яка складалася з невеликої купки людей у 30—40 чоловік. Коли Радек і Пятаков зажадали від Троцького дозволу на скликання маленької конференції троцькістів у 30—40 чоловік для інформації про характер цієї платформи, Троцький заборонив їм це, сказавши, що не доцільно говорити про справжній характер платформи навіть маленькій купці троцькістів, бо така „операція“ може викликати розкол.

„Політичні діячі“, які ховають свої погляди, свою платформу не тільки від робітничого класу, але й від троцькістської маси, і не тільки від троцькістської маси, але й від керівної верхівки троцькістів, — така фізіономія сучасного троцькізму. Але з цього виходить, що сучасний троцькізм не можна вже називати політичною течією в робітничому класі.

Сучасний троцькізм є не політична течія в робітничому класі, а безпринципна і безідейна банда шкідників, диверсантів, розвідачів, шпигунів, убивць, банда запеклих ворогів робітничого класу, які діють по найму розвідувальних органів іноземних держав.

Такий незаперечний наслідок еволюції троцькізму за останні 7—8 років. Така різниця між троцькізмом у минулому і троцькізмом тепер.

Помилка наших партійних товаришів полягає в тому, що вони не помітили цієї глибокої різниці між троцькізмом у минулому і троцькізмом тепер. Вони не помітили, що троцькісти давно вже перетворились у розбійників з великою шляху, здатних на всяку гидоту, здатних на все мерзенне, аж до шпигунства і прямої зради своєї батьківщини, аби тільки напакостити радянській державі і радянській владі. Вони не помітили цього і тим то не зуміли вчасно перебудуватися для того, щоб повести боротьбу з троцькістами по-новому, більш рішуче.

Ось чому мерзоти троцькістів за останні роки були для деяких наших партійних товаришів цілковитою несподіванкою.

Далі. Нарешті, наші партійні товариші не помітили того, що між теперішніми шкідниками й диверсантами, серед яких троцькістські агенти фашизму відіграють досить активну роль, з одного боку, і шкідниками й диверсантами часів шахтинського періоду, з другого боку, є істотна різниця.

Поперше. Шахтинці і промпартійці були відкрито чужими нам людьми. Це були здебільшого колишні власники підприємств, колишні управителі при старих хазяях, колишні компаньйони старих акційних товариств, або просто старі буржуазні спеціалісти, відкрито ворожі нам політично. Ніхто з наших людей не сумнівався щодо справжнього політичного лиця цих панів. Та й самі шахтинці не приховували свого неприязного ставлення до радянського ладу. Не можна те саме сказати про теперішніх шкідників і диверсантів, про троцькістів. Теперішні шкідники й диверсанти, троцькісти, — це здебільшого люди партійні, з партійним квитком у кишені, — отже, люди формально не чужі. Якщо старі шкідники йшли проти наших людей, то нові шкідники, навпаки, підплескуються до наших людей, вихваляють наших людей, підлабузюються до них для того, щоб втертися у довір'я. Різниця, як бачите, істотна.

Подруге. Сила шахтинців і промпартійців полягала в тому, що вони мали в більшій або меншій мірі необхідні технічні знання, тим часом як наші люди, що не мали таких знань, змушені були вчитись у них. Ця обставина давала шкідникам шахтинського періоду велику перевагу, давала їм можливість шкодити вільно і безборонно, давала їм можливість обманювати наших людей технічно. Не те з теперішніми шкідниками, з троцькістами. У теперішніх шкідників немає ніяких технічних переваг щодо наших людей. Навпаки, технічно наші люди більш підготовлені, ніж теперішні шкідники, ніж троцькісти. За час від шахтинського періоду до наших днів у нас виросли десятки тисяч справжніх, технічно підкованих більшовицьких кадрів. Можна було б назвати тисячі і десятки тисяч технічно вирослих більшовицьких керівників, в порівнянні з якими всі ці Пятакови й Лівшици, Шестови й Богуславські, Муралови й Дробніси є пустими базіками і приголовишками з точки зору технічної підготовки. В чому ж, в такому разі, полягає сила сучасних шкідників, троцькістів? Їх сила полягає в партійному квитку, у володінні партійним квитком. Їх сила полягає в тому, що партійний квиток дає їм політичне довір'я і відкриває їм доступ у всі наші установи й організації. Їх перевага полягає в тому, що, маючи партійні квитки і удаючи з себе друзів радянської влади, вони обманювали наших людей політично, зловживали довір'ям, шкодили нишком і відкривали наші державні таємниці ворогам Радянського Союзу. „Перевага“ сумнівна по своїй політичній і моральній цінності, але все ж „перевага“. Цією „перевагою“ і пояснюється, власне, та обставина, що троцькістські шкідники, як люди з партквитком, що мають доступ до всіх місць наших установ і організацій, виявились прямою загрозою для розвідувальних органів іноземних держав.

Помилка деяких наших партійних товаришів полягає в тому, що вони не помітили, не зрозуміли всієї цієї різниці між старими і новими шкідниками, між шахтинцями і троцькістами, і, не помітивши цього, не зуміли вчасно перебудуватися для того, щоб повести боротьбу з новими шкідниками по-новому.

IV. ТІНЬОВІ СТОРОНИ ГОСПОДАРСЬКИХ УСПІХІВ

Такі є основні факти з галузі нашого міжнародного і внутрішнього становища, про які забули або яких не помітили багато наших партійних товаришів.

Ось чому наші люди були застукані знезацька подіями останніх років щодо шкідництва і диверсій.

Можуть спитати: але чому наші люди не помітили всього цього, чому вони забули про все це?

Звідки взялися усі ці забутливості, сліпота, безтурботність, благодушність?

Чи не є це органічний порок у роботі наших людей?

Ні, це не органічний порок. Це — тимчасове явище, яке може бути швидко ліквідоване при наявності деяких зусиль з боку наших людей.

В чому ж тоді річ?

Річ в тому, що наші партійні товариші за останні роки були цілком поглинуті господарською роботою, вони були до крайньої міри захоплені господарськими успіхами і, будучи захоплені всією цією справою, — забули про все інше, закинули все інше.

Річ в тому, що, будучи захоплені господарськими успіхами, вони стали бачити у цій справі початок і кінець усього, а на такі справи, як міжнародне становище Радянського Союзу, капіталістичне оточення, посилення політичної роботи партії, боротьба з шкідництвом і т. п. — не стали просто звертати уваги, гадаючи, що всі ці питання є другорядна або навіть третьорядна справа.

Успіхи й досягнення — справа, звичайно, велика. Наші успіхи в галузі соціалістичного будівництва справді величезні. Але успіхи, як і все на світі, мають і свої тіньові сторони. У людей, мало спокушених у політиці, великі успіхи й великі досягнення нерідко породжують безтурботність, благодушність, самовдоволення, надмірну самовпевненість, зазнайство, хвастоші. Ви не можете заперечувати, що за останній час хвастунів у нас розвелася сила-силенна. Невидно, що в цій обстановці великих і серйозних успіхів у галузі соціалістичного будівництва створюються настрої похвальби, настрої парадних маніфестацій наших успіхів, створюються настрої недооцінки сил наших ворогів, настрої переоцінки своїх сил і, як наслідок усього цього, — з'являється політична сліпота.

Тут я повинен сказати кілька слів про безпеки, зв'язані з успіхами, про безпеки, зв'язані з досягненнями.

Про безпеки, зв'язані з труднощами, ми знаємо з досвіду. Ось уже кілька років провадимо боротьбу з такого роду безпеками і, треба сказати, не без успіху. Безпеки, зв'язані з труднощами, у людей нестійких породжують нерідко настрої смутку, невіри в свої сили, настрої песимізму. І, навпаки, там, де справа йде про те, щоб побороти безпеки, які випливають з труднощів, люди загартовуються в цій боротьбі і виходять з боротьби дійсно твердокаміними більшовиками. Така природа безпеки, зв'язаних з труднощами. Такі наслідки подолання труднощів.

Але є іншого роду безпеки, безпеки, зв'язані з успіхами, безпеки, зв'язані з досягненнями. Так, так, товариші, безпеки, зв'язані з успіхами, з досягненнями. Безпеки ці полягають у тому, що у людей, які мало спокушені в політиці і не дуже багато бачили, обстановка успіхів — успіх за успіхом, досягнення за досягненням, перевищення планів за перевищенням, — породжує настрої безтурботності і самовдоволення, створює атмосферу парадних торжеств і взаємних привітань, які вбивають почуття міри і при-

тупляють політичне чуття, розмагнічує людей і штовхає їх на те, щоб спочити на лаврах.

Недивно, що в цій запаморочливій атмосфері зазнайства і самовдоволення, атмосфері парадних маніфестацій і гучних самовихвалень люди забувають про деякі істотні факти, які мають першорядне значення для долі нашої країни, люди починають не помічати таких неприємних фактів, як капіталістичне оточення, нові форми шкідництва, безпеки, зв'язані з нашими успіхами, і т. п. Капіталістичне оточення? Та це ж нісенітниця! Яке значення може мати якимось там капіталістичне оточення, коли ми виконуємо і перевищуємо наші господарські плани? Нові форми шкідництва, боротьба з троцькізмом? Все це дурниці! Яке значення можуть мати всі ці дрібниці, коли ми виконуємо і перевищуємо наші господарські плани? Партійний статут, виборність парторганів, звітність партійних керівників перед партійною масою? Та чи є в усьому цьому потреба? Чи варто взагалі возитися з цими дрібницями, коли господарство у нас росте, а матеріальне становище робітників і селян усе більше й більше краще? Дурниці все це! Плани перевищуємо, партія у нас непогана, ЦК партії теж непоганий, — якого рожна ще нам треба? Дивні люди сидять там у Москві, в ЦК партії: вигадують якісь питання, говорять про якимось шкідництвом, самі не сплять, іншим спати не дають...

От вам наочний приклад того, як легко і „просто“ заражаються політичною сліпотою деякі наші недосвідчені товариші в результаті запаморочливого захоплення господарськими успіхами.

Такі безпеки, зв'язані з успіхами, з досягненнями.

Такі причини того, що наші партійні товариші, захопившись господарськими успіхами, забули про факти міжнародного і внутрішнього характеру, які мають істотне значення для Радянського Союзу, і не помітили цілого ряду безпеки, які оточують нашу країну.

Такі корені нашої безтурботності, забутливості, благодушності, політичної сліпоти. Такі корені хиб нашої господарської і партійної роботи.

В. НАШІ ЗАВДАННЯ

Як ліквідувати ці хиб нашої роботи?

Що треба зробити для цього?

Необхідно здійснити такі заходи.

1) Необхідно насамперед повернути увагу наших партійних товаришів, які загрузають у „поточних питаннях“ по лінії того чи іншого відомства, — в бік великих політичних питань міжнародного та внутрішнього характеру.

2) Необхідно піднести політичну роботу нашої партії на належну височину, поставивши на чільне місце завдання політичної освіти і більшовицького загартування партійних, радянських і господарських кадрів.

3) Необхідно роз'яснювати нашим партійним товаришам, що господарські успіхи, значення яких безперечно дуже велике і яких ми добиватимемося й надалі, день-у-день, рік-у-рік, — все ж не вичерпують усієї справи нашого соціалістичного будівництва.

Роз'яснювати, що тіньові сторони, які зв'язані з господарськими успіхами і виявляються у самовдоволенні, безтурботності, в притупленні політичного

чуття, можуть бути ліквідовані тільки в тому разі, коли господарські успіхи сполучаються з успіхами партійного будівництва й розгорнутої політичної роботи нашої партії.

Роз'яснювати, що самі господарські успіхи, їх міцність і тривалість цілком і повністю залежать від успіхів партійно-організаційної і партійно-політичної роботи, що без цієї умови господарські успіхи можуть виявитися побудованими на піску.

4) Необхідно пам'ятати і ніколи не забувати, що капіталістичне оточення є основним фактом, який визначає міжнародне становище Радянського Союзу.

Пам'ятати і ніколи не забувати, що поки є капіталістичне оточення, будуть і шкідники, диверсанти, шпигуни, терористи, яких засилають у тил Радянського Союзу розвідувальні органи іноземних держав, пам'ятати про це і провадити боротьбу з тими товаришами, які недооцінюють значення факту капіталістичного оточення, які недооцінюють сили і значення шкідництва.

Роз'яснювати нашим партійним товаришам, що ніякі господарські успіхи, хоч би які вони були великі, не можуть анулювати факту капіталістичного оточення і наслідків, що випливають з цього факту.

Вжити необхідних заходів для того, щоб наші товариші, партійні і безпартійні більшовики, мали можливість знайомитися з цілями і завданнями з практикою і технікою шкідницько-диверсійної і шпигунської роботи іноземних розвідувальних органів.

5) Необхідно роз'яснити нашим партійним товаришам, що троцькісти, які представляють активні елементи диверсійно-шкідницької і шпигунської роботи іноземних розвідувальних органів, давно вже перестали бути політичною течією в робітничому класі, що вони давно вже перестали служити якійсь ідеї, сполучній з інтересами робітничого класу, що вони перетворились у безпринципну і безідейну банду шкідників, диверсантів, шпигунів, убивців, які працюють по найму у іноземних розвідувальних органах.

Роз'яснити, що в боротьбі з сучасним троцькізмом потрібні тепер старі методи, не методи дискусій, а нові методи, методи викорчування й розгрому.

6) Необхідно роз'яснити нашим партійним товаришам різницю між сучасними шкідниками і шкідниками шахтинського періоду, роз'яснити, що коли шкідники шахтинського періоду обманювали наших людей на технічній використовуючи їх технічну відсталість, то сучасні шкідники, які мають партійний квиток, обманюють наших людей на політичному довір'ї до них як до членів партії, використовуючи політичну безтурботність наших людей.

Необхідно доповнити старий лозунг про опанування техніки, відповідний періодові шахтинських часів, новим лозунгом про політичне виховання кадрів про опанування більшовизму і ліквідацію нашої політичної довірливості лозунгом, що цілком відповідає теперішньому переживаному періодові.

Можуть запитати: хіба не можна було років десять тому, в період шахтинських часів, дати сразу обидва лозунги, і перший лозунг про опанування техніки, і другий лозунг про політичне виховання кадрів? Ні, не можна було. Так у нас справи не робляться в більшовицькій партії. У поворотні моменти революційного руху завжди висувається один якийсь основний лозунг, як вузловий, для того, щоб, ухопившись за нього, витягти чер-

ного весь ланцюг. Ленін так учив нас: знайдіть основну ланку в ланцюгу нашої роботи, ухопіться за неї і витягуйте її для того, щоб через неї витягти весь ланцюг і йти вперед. Історія революційного руху показує, що ця тактика є єдино правильною тактикою. У шахтинський період слабкість наших людей полягала в їх технічній відсталості. Не політичній, а технічній питанню становили тоді для нас слабе місце. Щодо нашого політичного ставлення до тодішніх шкідників, то воно було цілком ясне, як ставлення більшовиків до політично чужих людей. Цю нашу технічну слабкість ми ліквідували тим, що дали лозунг про опанування техніки і виховали за минулий період десятки і сотні тисяч технічно підкованих більшовицьких кадрів. Інша справа тепер, коли ми маємо вже технічно підкованих більшовицькі кадри і коли в ролі шкідників виступають не відкрито чужі люди, які не мають до того ж ніяких технічних переваг в порівнянні з нашими людьми, а люди, які мають партійний квиток і користуються всіма правами членів партії. Тепер слабкість наших людей становить не технічна відсталість, а політична безтурботність, сліпе довір'я до людей, які випадково одержали партійний квиток, відсутність перевірки людей не по їх політичних деклараціях, а по наслідках їх роботи. Тепер вузловим питанням для нас є не ліквідація технічної відсталості наших кадрів, бо вона в основному вже ліквідована, а ліквідація політичної безтурботності і політичної довірливості до шкідників, які випадково одержали партійний квиток.

Така корінна різниця між вузловим питанням у справі боротьби за кадри в період шахтинських часів і вузловим питанням теперішнього періоду.

Ось чому ми не могли і не повинні були давати років десять тому сразу обидва лозунги, і лозунг про опанування техніки, і лозунг про політичне виховання кадрів.

Ось чому старий лозунг про опанування техніки необхідно тепер доповнити новим лозунгом про опанування більшовизму, про політичне виховання кадрів і ліквідацію нашої політичної безтурботності.

7) Необхідно розбити і відкинути геть гнилу теорію про те, що з кожним нашим просуванням уперед класова боротьба у нас повинна нібито все більше і більше загасати, що в міру наших успіхів класовий ворог стає нібито все більш і більш ручним.

Це — не тільки гнила теорія, але й небезпечна теорія, бо вона присипляє наших людей, заводить їх у капкан, а класовому ворогові дає можливість очуняти для боротьби з радянською владою.

Навпаки, чим більше будемо просуватися вперед, чим більше матимемо успіхів, тим більше озлоблятимуться рештки розбитих експлуататорських класів, тим швидше вони йтимуть на гостріші форми боротьби, тим більше вони будуть пакостити радянській державі, тим більше вони хпатимуться за найодчайдушніші засоби боротьби, як останні засоби приречених.

Треба мати на увазі, що рештки розбитих класів в СРСР не одинокі. Вони мають пряму підтримку від наших ворогів за межами СРСР. Помилкою було б думати, що сфера класової боротьби обмежена кордонами СРСР. Якщо один край класової боротьби має свою дію в рамках СРСР, то другий її край простягається в межі буржуазних держав, що оточують нас. Про це не можуть не знати рештки розбитих класів. І саме тому, що вони про це анають, вони й надалі продовжуватимуть свої одчайдушні вилазки.

Так вчить нас історія. Так вчить нас лєнінізм.

Необхідно пам'ятати все це і бути напоготові.

8) Необхідно розбити і відкинути геть другу гнилу теорію, яка говорить про те, що нібито не може бути шкідником той, хто не завжди шкодить і хто хоч іноді показує успіхи у своїй роботі.

Ця дивна теорія викриває наївність її авторів. Ні один шкідник не буде весь час шкодити, якщо він не хоче бути викритим у найкоротший строк. Навпаки, справжній шкідник мусить час від часу показувати успіхи в своїй роботі, бо це — єдиний засіб зберегтися йому, як шкідникові, втертися в довіру і продовжувати свою шкідницьку роботу.

Я думаю, що питання це ясне і не потребує дальших раз'яснень.

9) Необхідно розбити і відкинути геть третю гнилу теорію, яка говорить про те, що систематичне виконання господарських планів нібито зводить на нівець шкідництво й результати шкідництва.

Така теорія може переслідувати тільки одну мету: полоскотати відомче самолюбство наших працівників, заспокоїти їх і послабити їх боротьбу з шкідництвом.

Що значить — „систематичне виконання наших господарських планів“?

Поперше, доведено, що всі наші господарські плани є заниженими, бо вони не враховують величезних резервів і можливостей, які таяться в надрах нашого народного господарства.

Подруге, сумарне виконання господарських планів по наркоматах у цілому ще не значить, що по деяких дуже важливих галузях так само виконуються плани. Навпаки, факти говорять, що цілий ряд наркоматів, які виконали і навіть перевищили річні господарські плани, систематично не виконує планів по деяких дуже важливих галузях народного господарства.

Потретьє, не може бути сумніву в тому, що коли б шкідники не були викриті і викинуті геть, з виконанням господарських планів справа стояла б куди гірше, про що слід би пам'ятати короткозорим авторам розглядуваної теорії.

Почетверте, шкідники звичайно пристосовують головну свою шкідницьку роботу не до періоду мирного часу, а до періоду передодня війни або самої війни. Припустімо, що ми почали б заколисувати себе гнилою теорією про „систематичне виконання господарських планів“ і не чіпали б шкідників. Чи уявляють автори цієї гнилої теорії, якої колосальної шкоди завдали б нашій державі шкідники на випадок війни, коли б дали їм залишитися в надрах нашого народного господарства під захистом гнилої теорії про „систематичне виконання господарських планів“.

Чи не ясно, що теорія про „систематичне виконання господарських планів“ є теорія, вигідна для шкідників?

10) Необхідно розбити і відкинути геть четверту гнилу теорію, яка говорить про те, що стахановський рух є нібито основним засобом ліквідації шкідництва.

Цю теорію вигадано для того, щоб під шумок базікання про стахановців і стахановський рух відвести удар від шкідників.

Товариш Молотов у своїй доповіді демонстрував цілий ряд фактів, які говорять про те, як троцькістські і не-троцькістські шкідники в Кузбасі і Донбасі, зловживаючи довірою наших політично безтурботних товаришів,

систематично водили за ніс стахановців, ставили їм палиці в колеса, штучно створювали цілий ряд перешкод для їх успішної роботи і добилися, нарешті, того, що розладнали їх роботу. Що можуть зробити самі тільки стахановці, якщо шкідницьке провадження капітального будівництва, скажімо, в Донбасі призвело до розриву між підготовчими роботами по добуванню вугілля, які відстають від темпів, і всіма іншими роботами? Чи не ясно, що самий стахановський рух потребує реальної допомоги з нашого боку проти всіх і всяких махінацій шкідників для того, щоб рушити вперед справу і виконати свою велику місію? Чи не ясно, що боротьба з шкідництвом, боротьба за ліквідацію шкідництва, приборкання шкідництва є умовою, необхідною для того, щоб стахановський рух міг розгорнутися на всю широчінь?

Я думаю, що питання це так само ясне і не потребує дальших роз'яснень.

11) Необхідно розбити і відкинути геть п'яту гнилу теорію, яка говорить про те, що у троцькістських шкідників нібито немає більше резервів, що вони добирають нібито свої останні кадри.

Це невірно, товариші. Таку теорію могли вигадати тільки наївні люди. У троцькістських шкідників є свої резерви. Вони складаються насамперед з решток розбитих експлуататорських класів в СРСР. Вони складаються з цілого ряду груп і організацій за межами СРСР, ворожих Радянському Союзові.

Взяти, наприклад, троцькістський контрреволюційний IV Інтернаціонал, який складається на дві третини з шпигунів і диверсантів. Чим це не резерв?

Хіба не ясно, що цей шпигунський Інтернаціонал виділятиме кадри для шпигунсько-шкідницької роботи троцькістів?

Або ще, взяти, наприклад, групу пройдисвіта Шефлю в Норвегії, яка мала притулок у себе обер-шпигунові Троцькому і яка допомагала йому підготувати Радянському Союзові. Чим ця група не резерв? Хто може заперечувати, що ця контрреволюційна група буде й надалі робити послуги троцькістським шпигунам і шкідникам?

Або ще, взяти, наприклад, іншу групу такого ж пройдисвіта, як Шефлю, групу Суваріна у Франції. Чим вона не резерв? Хіба можна заперечувати, що ця група пройдисвітів також допомагатиме троцькістам в їх шпигунсько-шкідницькій роботі проти Радянського Союзу?

А всі ці панове з Німеччини, усякі там Рут Фішери, Маслови, Урбанси, які продали душу й тіло фашистам, — чим вони не резерв для троцькістської шпигунсько-шкідницької роботи?

Або, наприклад, відома орда письменників з Америки на чолі з відомим махраєм Істменом, всі ці розбійники пера, які тим і живуть, що зводять наклепи на робітничий клас СРСР, — чим вони не резерв для троцькізму?

Ні, треба відкинути геть гнилу теорію про те, що троцькісти добирають нібито останні кадри.

12) Нарешті необхідно розбити і відкинути геть ще одну гнилу теорію, яка говорить про те, що через те, що нас, більшовиків, багато, а шкідників мало, через те, що нас, більшовиків, підтримують десятки мільйонів людей, троцькістських шкідників тільки одиниці і десятки, то ми, більшовики, могли б і не звертати уваги на якусь купку шкідників.

Це невірно, товариші. Цю більш ніж дивну теорію придумано для того,

щоб утішити деяких наших керівних товаришів, які провалилися на роботі через своє невміння боротися з шкідництвом, і приспати їх пильність, дати їм спокійно спати.

Що троцькістських шкідників підтримують одиниці, а більшовиків десятки мільйонів людей — це, звичайно, вірно. Але з цього зовсім не випливає, що шкідники не можуть заподіяти нашій справі дуже серйозної шкоди. Для того, щоб нашкодити і нашкодити, для цього зовсім не потрібне велике число людей. Щоб побудувати Дніпробуд, треба пустити в дію десятки тисяч робітників. А щоб висадити його в повітря, для цього потрібно може, кілька десятків чоловік, не більше. Щоб виграти бій під час війни для цього може бути потрібно кілька корпусів червоноармійців. А для того, щоб провалити цей виграш на фронті, для цього досить кількох чоловік-шпигунів денебудь у штабі армії або навіть у штабі дивізії, які можуть викрасти оперативний план і передати його противникові. Щоб побудувати великий залізничний міст, для цього потрібні тисячі людей. Але щоб його висадити в повітря, на це досить усього кількох чоловік. Таких прикладів можна було б навести десятки й сотні.

Отже, не можна втішати себе тим, що нас багато, а їх, троцькістських шкідників, мало.

Треба добитися того, щоб їх, троцькістських шкідників, не було зовсім у наших лавах.

Так стоїть справа з питанням про те, як ліквідувати хиби нашої роботи спільні для всіх наших організацій, як господарських і радянських, так і адміністративних та партійних.

Такі є заходи, необхідні для того, щоб ліквідувати ці хиби.

Щодо спеціально партійних організацій і хиб в їхній роботі, то про заходи ліквідації цих хиб досить докладно говориться у подаваному на ваш розсуд проекті резолюції. Отже, я думаю, що немає потреби докладно говорити тут про цей бік справи.

Хотілося б тільки сказати кілька слів у питанні про політичну підготовку і вдосконалення наших партійних кадрів.

Я думаю, що коли б ми змогли, коли б ми зуміли наші партійні кадри знизу догори, підготувати ідеологічно і загартувати їх політично таким чином, щоб вони могли вільно орієнтуватись у внутрішній і міжнародній обстановці, коли б ми зуміли зробити їх цілком зрілими левіями, марксистами, здатними розв'язувати без серйозних помилок питання керівництва країною, то ми розв'язали б цим дев'ять десятих усіх наших завдань.

Як стоїть справа з керівним складом нашої партії?

У складі нашої партії, якщо мати на увазі її керівні верстви, є близько 3 — 4 тисяч вищих керівників. Це, я б сказав, — генералітет нашої партії.

Далі йдуть 30 — 40 тисяч середніх керівників. Це — наше партійне офіцерство.

Далі йдуть близько 100 — 150 тисяч нижчого партійного командного складу. Це, так би мовити, наше партійне унтер-офіцерство.

Підняти ідеологічний рівень і політичну загартованість цих командних кадрів, влити в ці кадри свіжі сили, які чекають свого висування, і розширити таким чином склад керівних кадрів, — ось завдання.

Що потрібно для цього?

Насамперед необхідно запропонувати нашим партійним керівникам, від секретарів осередків до секретарів обласних і республіканських партійних організацій, добрати собі протягом певного періоду по два чоловіка, по два партійних працівники, здатних бути їх справжніми заступниками. Можуть сказати: а де їх дістати, двох заступників на кожного, у нас немає таких людей, немає відповідних працівників. Це невірно, товариші. Людей здібних, людей талановитих у нас десятки тисяч. Треба тільки їх знати і вчасно висувати, щоб вони не перестоювали на старому місці і не починали гнити. Шукайте і знайдете.

Далі. Для партійного навчання і перепідготовки секретарів осередків необхідно створити в кожному обласному центрі чотиримісячні „Партійні курси“. На ці курси треба направляти секретарів усіх первинних партійних організацій (осередків), а потім, після проходження курсів і повернення їх на місце, — їх заступників і найбільш здібних членів первинних партійних організацій.

Далі. Для політичної перепідготовки перших секретарів районних організацій необхідно створити по СРСР, скажімо, у 10 найбільш важливих центрах, восьмимісячні „Ленінські курси“. На ці курси слід направляти перших секретарів районних і окружних партійних організацій, а потім, після проходження курсів і повернення їх на місце, — їх заступників і найбільш здібних членів районних і окружних організацій.

Далі. Для ідеологічної перепідготовки і політичного удосконалення секретарів міських організацій необхідно створити при ЦК ВКП(б) шестимісячні „Курси по історії і політиці партії“. На ці курси слід направляти перших або других секретарів міських організацій, а потім, після проходження курсів і повернення їх на місце, — найбільш здібних членів міських організацій.

Нарешті, необхідно створити при ЦК ВКП(б) шестимісячну „Народу в питаннях внутрішньої і міжнародної політики“. Сюди треба направляти перших секретарів обласних і крайових організацій та центральних комітетів національних комуністичних партій. Ці товариші повинні дати не одну, а кілька змін, які можуть замінити керівників Центрального Комітету нашої партії. Це необхідно і це мусить бути зроблено.

Я закінчую, товариші.

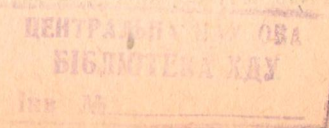
Ми виклали таким чином основні хиби нашої роботи, як ті, що спільні для всіх наших організацій, господарських, адміністративних, партійних, так і ті, що властиві тільки спеціально партійним організаціям, хиби, використовувани ворогами робітничого класу для своєї диверсійно-шкідницької і шпигунсько-терористичної роботи.

Ми намітили, далі, основні заходи, необхідні для того, щоб ліквідувати ці хиби і знешкодити диверсійно-шкідницькі та шпигунсько-терористичні вилазки троцькістсько-фашистських агентів іноземних розвідувальних органів.

Постає питання, чи можемо здійснити всі ці заходи, чи є у нас для цього всі необхідні можливості?

Безперечно, можемо. Можемо, бо у нас є в нашому розпорядженні всі засоби, необхідні для того, щоб здійснити ці заходи.

Чого ж не вистачає у нас?



Невистачає тільки одного: готовості ліквідувати свою власну безтуботність, свою власну благодущність, свою власну політичну короткозорість. У цьому загвоздка.

Але невже ми не зуміємо розправитися з цією смішною та ідіотською хворобою, ми, що повалили капіталізм, побудували в основному соціалізм і підняли великий прапор світового комунізму?

У нас немає підстав сумніватися в тому, що безумовно розправимося з нею, якщо, звичайно, захочемо цього. Розправимося не просто, а по-більшовицькому, по-справжньому.

І коли ми розправимося з цією ідіотською хворобою, ми можемо сказати з цілковитою певністю, що нам не страшні ніякі вороги, ні внутрішні, ні зовнішні, нам не страшні їх вилазки, бо ми розбиватимемо їх в мабутьому так само, як розбиваємо їх тепер, як розбивали їх у минулому (Оплески).

ПРИКІНЦЕВЕ СЛОВО

Товариші!

Я говорив у своїй доповіді про основні питання обговорюваної справи. Дебати показали, що у нас є тепер повна ясність, є розуміння завдань і готовість ліквідувати хиби нашої роботи. Але дебати показали так само, що є деякі конкретні питання нашої організаційно-політичної практики, в яких немає ще у нас цілком ясного розуміння. Таких питань я нарахував сім.

Дозвольте сказати кілька слів про ці питання.

1) Тепер, треба думати, усі зрозуміли, усвідомили, що надмірне захоплення господарськими кампаніями й господарськими успіхами при недооцінці й забутті партійно-політичних питань — веде до тупика. Необхідно, отже, повернути увагу працівників у бік партійно-політичних питань з тим, щоб успіхи господарські сполучалися і йшли поряд з успіхами партійно-політичної роботи.

Як практично здійснити завдання посилення партійно-політичної роботи завдання звільнення партійних організацій від господарських дрібниць? Здається, видно з дебатов, деякі товариші схильні робити з цього неправильний висновок про те, що тепер доведеться нібито відійти зовсім від господарської роботи. Принаймні були голоси: ну, тепер, слава богу, звільнимися від господарських справ, тепер можна зайнятися і партійно-політичною роботою. Чи правильний цей висновок? Ні, неправильний. Коли наші партійні товариші, захоплюючись господарськими успіхами, відходили від політики, це була крайність, яка коштувала нам великих жертв. Якщо тепер деякі наші товариші, беручись за посилення партійно-політичної роботи, здумають відійти від господарства, то це буде друга крайність, яка коштуватиме нам не менших жертв. Не можна шарахатися від однієї крайності до другої. Не можна відділяти політику від господарства. Ми не можемо відійти від господарства так само, як не можемо відійти від політики. Для зручності вивчення люди звичайно відділяють методологічно питання господарства від питань політики. Але це робиться лише методологічно, штучно, лише для зручності вивчення. У житті, навпаки, на практи-

ці політика і господарство невіддільні. Вони існують разом і діють разом. І той, хто думає в нашій практичній роботі відділити господарство від політики, посилити господарську роботу ціною применшення політичної роботи або, навпаки, посилити політичну роботу ціною применшення господарської роботи, — той обов'язково потрапляє в тупик.

Сенс відомого пункту проекта резолюції про звільнення партійних організацій від господарських дрібниць і посилення партійно-політичної роботи полягає не в тому, щоб відійти від господарської роботи і господарського керівництва, а тільки в тому, щоб не припускати більше практики підміни і знеособлення господарських органів, в тому числі і особливо земельних органів, нашими партійними організаціями. Необхідно, отже, засвоїти метод більшовицького керування господарськими органами, який полягає в тому, щоб систематично допомагати цим органам, систематично зміцнювати їх і керувати господарством не поза цими органами, а через них. Треба дати господарським органам і насамперед земельним органам кращих людей, треба укомплектувати ці органи новими, кращими працівниками, здатними виконувати покладені на них завдання. Тільки після того, як буде пророблено цю роботу, можна буде розраховувати на те, що партійні організації будуть повністю звільнені від господарських дрібниць. Зрозуміло, що справа це серйозна і вимагає певного часу. Але поки це не зроблено, партійним організаціям доведеться й надалі, на певний короткий строк, займатися щільно сільськогосподарськими справами з усіма їх дрібницями, ранкою, сібною, збиранням і т. д.

2) Два слова про шкідників, диверсантів, шпигунів і т. д. Тепер, я думаю, ясно для всіх, що нинішні шкідники й диверсанти, хоч би яким прапором вони маскувалися, троцькістським чи бухаринським, давно вже перестали бути політичною течією в робітничому русі, що вони перетворилися в безпринципну і безідейну банду професіональних шкідників, диверсантів, шпигунів, убивців. Зрозуміло, що цих панів доведеться громити й корчувати нещадно, як ворогів робітничого класу, як зрадників нашої батьківщини. Це ясно і не потребує дальших роз'яснень.

Та от питання: як практично здійснити завдання розгрому й викорчовування японо-німецьких агентів троцькізму? Чи значить це, що треба бити й викорчовувати не тільки справжніх троцькістів, але й тих, хто колись належав в бік троцькізму, а потім, давно вже, відійшов від троцькізму, не тільки тих, що справді є троцькістськими агентами шкідництва, але й тих, кому трапилося колись пройти вулицею, якою колись проходив той чи інший троцькіст? Принаймні такі голоси чути було тут на Пленумі. Чи можна вважати таке тлумачення резолюції за правильне? Ні, не можна вважати за правильне. В цьому питанні, як і в усіх інших питаннях, необхідний індивідуальний, диференційований підхід. Не можна стригти всіх під одну гребінець. Такий огульний підхід може тільки пошкодити справі боротьби з справжніми троцькістськими шкідниками і шпигунами.

Серед наших відповідальних товаришів є деяка кількість колишніх троцькістів, які давно вже відійшли від троцькізму і провадять боротьбу з троцькізмом не гірше, а краще за деяких наших шановних товаришів, яким не трапилося вагати в бік троцькізму. Було б безглуздо заплямувати тепер таких товаришів.

Серед наших товаришів є і такі, що ідеологічно стояли завжди проти троцькізму, але, не вважаючи на це, підтримували особистий зв'язок з окремими троцькістами, який вони не забарилися ліквідувати, як тільки стало для них ясною практичною фізіономією троцькізму. Не добре, звичайно, що вони перервали свій особистий приятельський зв'язок з окремими троцькістами не зразу, а з запізненням. Але було б безглуздо валити таких товаришів в одну кучу з троцькістами.

3) Що значить — правильно добирати працівників і правильно розставляти їх на роботі?

Це значить добирати працівників, поперше, за політичною ознакою, тобто чи заслуговують вони політичного довіря, і, подруге, за діловою ознакою, тобто чи придатні вони для певної конкретної роботи.

Це значить не перетворювати діловий підхід у діяцький підхід, коли люди цікавляться діловими якостями працівників, але не цікавляться їх політичною фізіономією.

Це значить не перетворювати політичний підхід у єдиний і вичерпний підхід, коли люди цікавляться політичною фізіономією працівників, але не цікавляться їх діловими якостями.

Чи можна сказати, що це більшовицьке правило виконується нашими партійними товаришами? На жаль, не можна цього сказати. Тут на Пленумі вже говорили про це. Але не сказали всього. Річ в тому, що це випробуване правило порушується в нашій практиці часто — густо і до того ж найгіршим чином. Найчастіше добирають працівників не за об'єктивними ознаками, а за ознаками випадковими, суб'єктивними, обивательсько-міщанськими. Добирають найчастіше так званих знайомих, приятелів, земляків, особисто відданих людей, майстрів по вихвалянню своїх шефів — безвідносно до політичної і ділової придатності.

Зрозуміло, що замість керівної групи відповідальних працівників створюється сімейка близьких людей, артіль, члени якої намагаються жити в мирі, не ображати один одного, не виносити сміття з хати, вихваляти один одного і час від часу надсилати до центра пустопорожні і нудні рапорти про успіхи.

Неважко зрозуміти, що в такій сімейственій обстановці не може бути місця ні для критики хиб роботи, ні для самокритики керівників роботи.

Зрозуміло, що така сімействена обстановка створює сприятливе середовище для вирощування підлабузників, людей, які позбавлені почуття свідомості і тому не мають нічого спільного з більшовизмом.

Узяти, наприклад, товаришів Мірзояна і Вайнова. Перший з них є секретар крайової партійної організації Казахстану, другий — секретар Ярославської обласної партійної організації. Ці люди в нашому середовищі не останні працівники. А як вони добирають працівників? Перший перетягнув з собою до Казахстану з Азербайджану і Урала, де він раніше працював, 30 — 40 „своїх“ людей і розставив їх на відповідальні пости в Казахстані. Другий перетягнув з собою до Ярославля з Донбасу, де він раніше працював, понад десяток теж „своїх“ людей і розставив їх теж на відповідальні пости. Є, отже, своя артіль у товариша Мірзояна. Є вона і в товариша Вайнова. Хіба не можна було добрати працівників з місцевих людей, керуючись відомим більшовицьким правилом про добір і розстановку людей

звичайно, можна було б. Чому ж вони цього не зробили? Тому, що більшовицьке правило добору працівників виключає можливість обивательсько-міщанського підходу, виключає можливість добору працівників за ознаками сімейственості і артільності. Крім того, добираючи як працівників особисто відданих людей, ці товариші хотіли, очевидно, створити для себе обстановку повної незалежності як щодо місцевих людей, так і щодо ЦК партії. Припустимо, що товариші Мірзоян і Вайнов у силу тих чи інших обставин будуть переведені з місця теперішньої їх роботи в будь-які інші місця. Як вони повинні поводитись у такому випадку щодо своїх „хвостів“? Невже їм доведеться знову перетягати їх у нові місця своєї роботи?

Ось до якого абсурду приводить порушення більшовицького правила про правильний добір і розстановку працівників.

4) Що значить — перевіряти працівників, перевіряти виконання завдань? Перевіряти працівників, це значить перевіряти їх не за їх обіцянками і деклараціями, а за результатами їх роботи.

Перевіряти виконання завдань, це значить перевіряти їх не тільки в канцелярії і не тільки за формальними звітами, а насамперед перевіряти їх на місці роботи за фактичними результатами виконання.

Чи потрібна взагалі така перевірка? Безумовно, потрібна. Потрібна, поперше, через те, що тільки така перевірка дає можливість розпізнати працівника, визначити його справжні якості. Потрібна, подруге, через те, що тільки така перевірка дає можливість визначити достоїнства і хиби виконавчого апарату. Потрібна, потретє, через те, що тільки така перевірка дає можливість визначити достоїнства і хиби самих завдань.

Деякі товариші думають, що перевіряти людей можна тільки згори, коли керівники перевіряють керованих за результатами їх роботи. Це невірно. Перевірка згори, звичайно, потрібна, як один з дійсних заходів перевірки людей і перевірки виконання завдань. Але перевірка згори далеко ще не вичерпує всієї справи перевірки. Існує ще іншого роду перевірка, перевірка знизу, коли маси, коли керовані перевіряють керівників, відзначають їх помилки і вказують шляхи їх виправлення. Цього роду перевірка є одним з найдійсніших способів перевірки людей.

Партійні маси перевіряють своїх керівників на активах, на конференціях, на з'їздах шляхом заслуховування їх звітів, шляхом критики хиб, нарешті, шляхом обрання або необрання в керівні органи тих або інших керівних товаришів. Точне проведення демократичного централізму в партії, як цього вимагає статут нашої партії, безумовна виборність партійних органів, право виставлення і відводу кандидатів, закриті голосування, свобода критики і самокритики, — всі ці і подібні їм заходи необхідно провести в життя для того, між іншим, щоб полегшити перевірку і контроль керівників партії з боку партійних мас.

Безпартійні маси перевіряють своїх господарських, професіоналістських і інших керівників на безпартійних активах, на масових нарадах усякого роду, де вони заслуховують звіти своїх керівників, критикують хиби і намічають шляхи їх виправлення.

Нарешті, народ перевіряє керівників країни під час виборів до органів влади Радянського Союзу шляхом загального, рівного, прямого й таємного голосування.

Завдання полягає в тому, щоб сполучити перевірку згори з перевіркою знизу.

5) Що значить — навчати кадри на їх власних помилках?

Ленін учив, що сумлінне виявлення помилок партії, вивчення причин, які породили ці помилки, і намічення шляхів, необхідних для виправлення цих помилок, є одним з найвірніших засобів правильного навчання і виховання партійних кадрів, правильного навчання і виховання робітничого класу і трудящих мас. Ленін говорить:

„Ставлення політичної партії до її помилок є один з найважливіших і найвірніших критеріїв серйозності партії і виконання нею на ділі її обов'язків до свого класу і до трудящих мас. Відкрито визнати помилку, викрити її причини, проаналізувати обстанову, яка її породила, обговорити уважно засоби виправити помилку — ось це ознака серйозності партії, ось це виконання нею своїх обов'язків, ось це — виховання і навчання класу, а потім і маси“.

Це значить, що обов'язком більшовиків є не замазування своїх помилок, не ухиляння від питання про їх помилки, як це буває у нас часто, а чесне й відкрите визнання своїх помилок, чесне й відкрите намічення шляхів для виправлення цих помилок, чесне й відкрите виправлення своїх помилок.

Я б не сказав, щоб багато з наших товаришів з задоволенням пішли на цю справу. Але більшовики, якщо вони справді хочуть бути більшовиками, повинні знайти в собі мужність відкрито визнати свої помилки, викрити їх причини, намітити шляхи їх виправлення і тим допомогти партії дати кадрам правильне навчання і правильне політичне виховання. Бо тільки на цьому шляху, тільки в обстанові відкритої і чесної самокритики можна виховати справді більшовицькі кадри, можна виховати справжніх більшовицьких лідерів.

Два приклади, які демонструють правильність положення Леніна.

Узяти, наприклад, наші помилки з колгоспним будівництвом. Ви пам'ятаєте, мабуть, 1930 рік, коли наші партійні товариші думали розв'язати найскладніше питання переведення селянства на колгоспне будівництво за якісь небудь 3 — 4 місяці, і коли Центральний Комітет партії був змушений осадити товаришів, які захоплювались. Це був один з найнебезпечніших періодів у житті нашої партії. Помилка полягала в тому, що наші партійні товариші забули про добровільність колгоспного будівництва, забули, що не можна переводити селян на колгоспний шлях шляхом адміністративного натиску, забули, що колгоспне будівництво вимагає не кількох місяців, а кількох років старанної і продуманої роботи. Вони забули про це і не хотіли визнавати своїх помилок. Ви пам'ятаєте, мабуть, що вказівка ЦК про запаморочення від успіхів і про те, щоб наші товариші на місцях не забігали вперед, ігноруючи реальну обстанову, — була зустрінена в багнети. Але це не вдержало ЦК від того, щоб піти проти течії і повернути наших партійних товаришів на правильний шлях. І що ж? Тепер ясно для всіх, що партія добила свого, повернувши наших партійних товаришів на правильний шлях. Тепер у нас є десятки тисяч чудових кадрів з селян по колгоспному будівництву і колгоспному керуванню. Ці кадри зросли і виховались на помилках 1930 року. Але цих кадрів не було б у нас тепер, якби партія не усвідомила тоді своїх помилок і не виправила їх вчасно.

Другий приклад уже з галузі промислового будівництва. Я маю на увазі наші помилки в період шахтинського шкідництва. Наші помилки полягали в тому, що ми не враховували всієї небезпеки технічної відсталості наших кадрів у промисловості, ми мирилися з цією відсталістю і думали розгорнути широке соціалістичне промислове будівництво з допомогою вороже настроєних спеціалістів, прирікаючи наші господарські кадри на роль поганих помісарів при буржуазних спеціалістах. Ви пам'ятаєте, мабуть, як неохоче визнавали тоді наші господарські кадри свої помилки, як неохоче визнавали вони свою технічну відсталість і до чого туго засвоювали вони лозунг — „опанувати техніку“. І що ж? Факти показують, що лозунг „опанувати техніку“ справив свій вплив і дав свої добрі наслідки. Тепер у нас десятки й сотні тисяч чудових більшовицьких господарських кадрів, які вже опанували техніку і які посувають вперед нашу промисловість. Але цих кадрів не було б у нас тепер, коли б партія спасувала перед упертістю господарників, які не бажали визнати свою технічну відсталість, коли б партія не усвідомила тоді своїх помилок і не виправила їх вчасно.

Деякі товариші кажуть, що недоцільно говорити відкрито про свої помилки, бо відкрите визнання своїх помилок може бути розцінене нашими ворогами як наша слабкість і може бути використане ними. Це дурниці, товариші, справжні дурниці. Відкрите визнання наших помилок і чесне їх виправлення, навпаки, може тільки посилити нашу партію, піднести авторитет нашої партії в очах робітників, селян, трудової інтелігенції, піднести силу нашої держави. А це головне. Були б з нами робітники, селяни, трудова інтелігенція, а решта додасться.

Інші товариші кажуть, що відкрите визнання наших помилок може привести не до навчання і зміцнення наших кадрів, а до їх послаблення і розладження, що ми повинні щадити і берегти свої кадри, що ми повинні уникати їх самолюбства і спокій. Для цього вони пропонують замазувати помилки наших товаришів, послабити силу критики, а ще краще — пройти повз ці помилки. Така настанова є не тільки в корені неправильною, але й у найвищій мірі небезпечною, небезпечною насамперед для кадрів, що їх хочуть „щадити“ і „берегти“. Щадити і зберегти кадри з допомогою замазування їх помилок, — це значить напевне погубити ці самі кадри. Ми б напевне згубили свої колгоспні більшовицькі кадри, коли б не викрили помилок 1930 року і не навчили їх на цих помилках. Ми б напевне згубили трудову промислові більшовицькі кадри, коли б ми не викрили помилок наших товаришів у період шахтинського шкідництва і не навчили наші промислові кадри на цих помилках. Хто думає щадити самолюбство наших кадрів, замазуючи їх помилки, той губить і кадри, і самолюбство кадрів, бо він замазуванням їх помилок полегшує повторення нових, може бути серйозніших помилок, які, треба гадати, призведуть до цілковитого провалу кадрів на кожному їх „самолюбстві“ і „спокоеві“.

6) Ленін учив нас не тільки вчитися маси, а й вчитися у мас.

Що це значить?

Це значить, поперше, що ми, керівники, не повинні зазнаватися і повинні розуміти, що коли ми є членами ЦК або наркомів, то це ще не значить, що ми маємо всі знання, необхідні для того, щоб правильно керувати. Чин сам по собі не дає знань і досвіду. Знання — тим більш.

Це значить, подруге, що самого тільки нашого досвіду, досвіду керівників, не досить для того, щоб правильно керувати, що необхідно, отже доповнювати свій досвід, досвід керівників, досвідом мас, досвідом партійної маси, досвідом робітничого класу, досвідом народу.

Це значить, потрете, ні на хвилину не послабляти, а тим більше не розривати наших зв'язків з масами.

Це значить, по четверте, чуйно прислухатися до голосу мас, до голосу рядових членів партії, до голосу так званих „маленьких людей“, до голосу народу.

Що значить правильно керувати?

Це зовсім не значить сидіти в канцелярії та строчити директиви.

Правильно керувати — це значить:

поперше, знайти правильне вирішення питання. А правильне вирішення неможливо знайти без урахування досвіду мас, які на своїй власній спині відчувають результати нашого керівництва;

подруге, організувати запровадження в життя правильного вирішення чого, проте, не можна зробити без прямої допомоги з боку мас;

потрете, організувати перевірку виконання цього вирішення, чого, знов таки, неможливо зробити без прямої допомоги мас.

Ми, керівники, бачимо річ, події, людей тільки з одного боку, я б сказав — згори, наше поле зору, отже, більш або менш обмежене. Маси, навпаки, бачать річ, події, людей з другого боку, я б сказав — знизу, їх поле зору теж, отже, до певної міри обмежене. Щоб дістати правильне вирішення питання, треба об'єднати ці два досвіди. Тільки в такому разі керівництво буде правильним.

Ось що значить не тільки вчити маси, але й вчитися у мас.

Два приклади, що демонструють правильність цього положення Леніна.

Це було кілька років тому. Ми, члени ЦК, обговорювали питання про поліпшення становища в Донбасі. Проект заходів, поданий Наркомважпрому, був явно незадовільний. Тричі повертали проект в Наркомважпром. Тричі одержували з Наркомважпрому все різні проекти. І все ж не можна було визнати їх задовільними. Нарешті, ми вирішили викликати з Донбаса кількох робітників і рядових господарських та професійних працівників. Три дні розмовляли з цими товаришами. І всі ми, члени ЦК, повинні були визнати, що тільки вони, ці рядові працівники, ці „маленькі люди“ зуміли підказати нам правильне рішення. Ви, певно, пам'ятаєте відоме рішення ЦК і Раднаркомом про заходи посилення видобутку вугілля в Донбасі. Так от це рішення ЦК і Раднаркомом, яке визнало всіма нашими товаришами правильним і навіть знаменитим рішенням, підказали нам прості люди з низів.

Другий приклад. Я маю на увазі приклад з тов. Ніколаєнко. Хто така Ніколаєнко? Ніколаєнко — це рядовий член партії. Вона — звичайна „маленька людина“. Цілий рік вона подавала сигнали про неблагополучність у партійній організації в Києві, викривала сімейственість, міщансько-обивательський підхід до працівників, затиск самокритики, засилля троцькістських шкідників. Від неї відмахувалися, як від уїдливої мухи. Нарешті, щоб відбитися від неї, взяли та й виключили її з партії. Ні Київська організація, ні ЦК КП(б)У не допомогли їй добитися правди. Тільки втручання Центрального Комітету партії допомогло розплутати цей заплутаний вузол.

А що з'ясувалося після розгляду справи? З'ясувалося, що Ніколаєнко була права, а Київська організація була неправа. Ні більше, ні менше. Але хто ж така Ніколаєнко? Вона, звичайно, не член ЦК, вона не нарком, вона не секретар Київської обласної організації, вона навіть не секретар якогонебудь осередку, вона тільки простий рядовий член партії.

Як бачите, прості люди виявляються іноді куди ближче до істини, ніж деякі високі установи.

Можна було б навести ще десятки й сотні таких прикладів.

Виходить таким чином, що для керівництва нашою справою самого тільки нашого досвіду, досвіду керівників, далеко ще не досить. Для того, щоб правильно керувати, необхідно досвід керівників доповнити досвідом партійної маси, досвідом робітничого класу, досвідом трудящих, досвідом так званих „маленьких людей“.

А коли це можливо?

Це можливо тільки в тому разі, коли керівники зв'язані з масами якнайтісніше, коли вони зв'язані з партійними масами, з робітничим класом, з селянством, з трудовою інтелігенцією.

Зв'язок з масами, зміцнення цього зв'язку, готовість прислухатися до голосу мас, — от у чому сила і непереможність більшовицького керівництва.

Можна визнати як правило, що поки більшовики зберігають зв'язок з широкими масами народу, вони будуть непереможні. І навпаки, досить тільки більшовикам відірватися від мас і втратити зв'язок з ними, досить їм окритись бюрократичною іржею, щоб вони позбулися всякої сили і перетворилися в пустишку.

У стародавніх греків у системі їхньої міфології був один знаменитий герой — Антей, який був, як повідає міфологія, сином Посейдона — бога морів і Геї — богині землі. Він відчував особливе прив'язання до матері своєї, яка його породила, вигодувала і виховала. Не було такого героя, якого б він не переміг — цей Антей. Він вважався за непереможного героя. В чому полягала його сила? Вона полягала в тому, що кожного разу, коли йому в боротьбі з противником доводилося скрутно, він доторкувався до землі, до своєї матері, яка породила і вигодувала його, і діставав нову силу. Але в нього було все таки своє слабе місце — це небезпека бути яким-небудь чином відірваним від землі. Вороги враховували цю його слабкість і підстерігали його. І ось знайшовся ворог, який використав цю його слабкість і переміг його. Це був Геркулес. Але як він його переміг? Він відірвав його від землі, підняв у повітря, відібрав у нього можливість доторкнутися до землі і задушив його таким чином у повітрі.

Я думаю, що більшовики нагадують нам героя грецької міфології, Антея. Вони так само, як і Антей, сильні тим, що тримають зв'язок з своєю матір'ю, з масами, які породили, вигодували і виховали їх. І поки вони тримають зв'язок з своєю матір'ю, з народом, вони мають усі шанси на те, щоб лишитися непереможними.

В цьому ключ непереможності більшовицького керівництва.

7) Нарешті, ще одне питання. Я маю на увазі питання про формальне бездушно-бюрократичне ставлення деяких наших партійних товаришів до окремих членів партії, до питання про виключення з партії членів партії, або до питання про відновлення виключених в правах членів партії.

Річ в тому, що деякі наші партійні керівники хворіють на відсутність уваги до людей, до членів партії, до працівників. Більше того, вони не вивчають членів партії, не знають, чим вони живуть і як вони ростуть, не знають взагалі працівників. Тому у них нема індивідуального підходу до членів партії, до працівників партії. І саме тому, що у них нема індивідуального підходу при оцінці членів партії і партійних працівників, вони звичайно діють намання: або хвалять їх огулом, без міри, або б'ють їх так само огулом і без міри, виключають з партії тисячами і десятками тисяч. Такі керівники взагалі намагаються мислити десятками тисяч, не піклуючись про „одиниці“, про окремих членів партії, про їх долю. Виключити з партії тисячі і десятки тисяч людей вони вважають пустяковою справою, втішаючи себе тим, що партія у нас двомільйонна і десятки тисяч виключених не можуть щонебудь змінити у становищі партії. Але так можуть підходити до членів партії лише люди, по суті справи, глибоко антипартійні.

В наслідок такого бездушного ставлення до людей, до членів партії і партійних працівників штучно створюється невдоволення і озлоблення в одній частині партії, а троцькістські дворушники спритно підчіплюють таких озлоблених товаришів і вміло тягнуть їх за собою в багно троцькістського шкідництва.

Самі по собі троцькісти ніколи не були великою силою в нашій партії. Згадайте останню дискусію в нашій партії в 1927 році. Це був справжній партійний референдум. З 854 тисяч членів партії голосувало тоді 730 тисяч членів партії. З них за більшовиків, за Центральний Комітет партії проти троцькістів голосувало 724 тисячі членів партії, за троцькістів — 4 тисячі членів партії, тобто близько півпроцента, і утрималось 2600 членів партії. Не взяло участі в голосуванні 123 тисячі членів партії. Не взяли вони участі або тому, що були у від'їзді, або тому, що були в змінках. Якщо до 4 тисяч, які голосували за троцькістів, додати всіх, які утримались, — вважаючи, що вони теж співчували троцькістам, — і якщо до цієї суми додати не півпроцента тих, що не брали участі в голосуванні, як це належало б зробити за правилом, а п'ять процентів тих, що не брали участі, тобто близько 6 тисяч членів партії, то вийде близько 12 тисяч членів партії, які співчували так або інакше троцькізмові. От вам уся сила панів троцькістів. Додайте до цього ту обставину, що багато хто з цього числа розчарувалися в троцькізмі і відійшли від нього, і ви дістанете уявлення про мізерність троцькістських сил. І якщо, не зважаючи на це, троцькістські шкідники все ж мають деякі резерви коло нашої партії, то це тому, що неправильна політика деяких наших товаришів в питанні про виключення з партії і відновлення виключених, бездушне ставлення деяких наших товаришів до окремих членів партії і окремих працівників штучно плодять число незадоволених та озлоблених і створюють, таким чином, троцькістам ці резерви.

Виключають здебільшого за так звану пасивність. Що таке пасивність? Вважають, виявляється, що коли член партії не засвоїв програму партії, то він пасивний і підлягає виключенню. Але це ж неправильно, товариші. Не можна ж так по-буквоїдському тлумачити статут нашої партії. Щоб засвоїти програму партії, треба бути справжнім марксистом, перевіреним і теоретично підготовленим марксистом. Я не знаю, чи багато знайдеться у нас членів партії, які вже засвоїли нашу програму, стали справжніми марксистами

теоретично підготовленими і перевіреними. Якщо йти далі по цьому шляху, то нам довелося б залишити в партії тільки інтелігентів і взагалі людей учених. Кому потрібна така партія? У нас є перевірена, що витримала всі випробування, лєнінська формула про членство в партії. За цією формулою членом партії вважається той, хто визнає програму партії, сплачує членські внески і працює в одній з її організацій. Зверніть увагу: в лєнінській формулі говориться не про засвоєння програми, а про визнання програми. Це дві зовсім різні речі. Нема чого й доводити, що рацію має тут Лєнін, а не наші партійні товариші, які все базикають про засвоєння програми. Воно й зрозуміло. Коли б партія виходила з того, що членами партії можуть бути тільки такі товариші, які вже засвоїли програму і стали теоретично підготовленими марксистами, то вона не створювала б у партії тисячі партійних гуртків, сотні партійних шкіл, де членів партії навчають марксизму і допомагають їм засвоїти нашу програму. Цілком ясно, що коли партія організує такі школи й гуртки серед членів партії, то це тому, що вона знає, що члени партії не встигли ще засвоїти партійну програму, не встигли ще стати теоретично підготовленими марксистами.

Отже, щоб виправити нашу політику в питанні про членство в партії і про виключення з партії, необхідно покінчити з теперішнім головотеським тлумаченням питання про пасивність.

Але в нас є ще інший огріх в цій галузі. Річ в тому, що наші товариші не визнають середини між двома крайностями. Досить робітникові, членові партії злегка провинитись, запізнитись раз-два на партійні збори, не сплатити чомусь членських внесків, щоб його вмиль викинули геть з партії. Не цікавляться ступенем його провини, причиною неявки на збори, причиною несплати членських внесків. Бюрократизм у цих питаннях просто невиданий. Неважко зрозуміти, що саме в результаті такої бездушної політики були викинуті з партії чудові кадрові робітники, прекрасні стахановці. А хіба не можна було, раніше ніж виключити з партії, зробити попередження, якщо це не впливає — зробити зауваження або винести догану, а якщо і це не впливає — поставити строк для виправлення або, в крайньому разі, перевести кандидати, але не виключати одним махом з партії? Звичайно, можна було. Але для цього потрібне уважне ставлення до людей, до членів партії, до долі членів партії. А от саме цього і не вистачає у деяких наших товаришів.

Пора, товариші, давно пора покінчити з цим неподобством. (Оплески).

Павло Тичина

ПІСНЯ ПРО КОТОВСЬКОГО

А я шляхту переб'ю
де шляхи де Львовські:
як махнув же у бою
у дні августовські —
шаблею та шаблею,
шаблею Котовський!

За країну Рад ідем —
геть, білополяки!
Щоб то в наше у святе
влізли посіпаки? —
Брешете та брешете,
брешете, собаки!

А Пілсудський каже: юж
круль я єст кийовські.
А його по шапці тут
полк Білоцерковський —
шаблею та шаблею,
шаблею Котовський!

Чуєм слово Леніна —
Україні жити!
Чуєм слово Сталіна —
в одній сім'ї жити!
Леніна, Сталіна
будем боронити!

Ей Пілсудський, не спасти
тобі матки - боскі.
Вже ж тебе перехрестив
на князь олуховський —
шаблею та шаблею,
шаблею Котовський!

За країну Рад ідем —
Геть, білополяки!
Щоб то в наше у святе
влізли посіпаки? —
Брешете та брешете,
брешете, собаки!

А тупу назад, тупу,
„Од можа до можьські!“
Дасть вам тут по черепу
черепної чоски —
шаблею та шаблею,
шаблею Котовський!

Чуєм слово Леніна —
Україні жити!
Чуєм слово Сталіна —
в одній сім'ї жити!
Леніна, Сталіна
будем боронити!

Примітка: „Од можа до можьські“ — взято із польського лозунга „од можа до можа“ (від моря до моря), який на своїм прапорі виставляли під час навали на Україну (та й раніше) запеклі націоналісти польські.

Кость Гордієнко

ДІТИ ЗЕМЛІ

РОМАН

ЧАСТИНА ДРУГА¹

Коли повіяли запавні весінні вітри, польові дороги знов зарясніли заробітчаним людом, що плівся в строкову неволю. Олена на сей раз дома зосталась, хоч одне літо безклопітно коло городу вибуде, мати вже стара, діти повмирали, чи багато на двох треба? Лопата м'яко грузла в густу землю, вигрівало сонце, пробуджувало молоді паростки до життя, паркий дух землі будоражить кров дівочку, розпирає легені. Новий гурт повів Оверко за собою, досвідчений верховод, отаман. Чого доброго, ще може на пригінчого виб'ється це літо? Не раз до Олени дівчат засилав, кликав із собою, перепроситься хотів, так не пішла Олена, чи не зна вона хитко вдачі парубка, не пересвідчилась в тім? Глибоко затаїла об рази в серці своєму скривджена дівчина.

Гостра неприязнь, що повстала між хатніми, потроху вщухала, скоро забулася, серця одходили, Олену жаль взяв, мов мерця з хати винесли, так незвично стало, як Христя пішла, спустошена, сумна хата стала. Мати нікала з кутка в кутку, місця собі не знаходила, не знала, за що взятись, мов чогось бракувало їй, безпорадна така... Досада брала за ті сварки за мерзенну пожадність, що виникла між сестрами в хвилину гніву, Олена думкою корила себе за те.

Доші рясно зрошували землю, наливалася соками рослинність, поросли буйні капусти, картопля, хвилювались густі хліба, мати Галька віщувала врожай на зерно—з осені лист на груші було червоне. Розгинала потомлені крижі, із смутком дивилася на людські ниви — мов виткані килими переливались на сонці.

Прийшло літо, Олена, звісно, з сапачкою не розминалася і мати і дочка не вилазили з города, стругали бур'яни, підпушували землю, вистигав колос, позернулись жовтогарячі ниви, повітрішувалось засмагле зерно. Пшениця в Нестора як море

чи діжде мати хоч перед смертю на своїй нивці поживувати? Кожна із своїми думами греблися між корчами, звиклися мовчки, невтомно, цілі дні так... Без тривоги, турбот, здавалось, розцвітала дівчина, розправлялося тіло, виповнилося, взялося засмаглим полиском, налилося силою. Вечори напоєні запаморочливими пахощами, від гомону дрижало повітря, Олена просиджувала під вербою, поринала думками між заробітчанинський гурт, веселе товариство, згадувала подруг, може ще когось, гаряча хвиля часом обдавала, дівчина цепеніла, а серце билось так м'яко...

Одного душного вечора Олена засиділася на вулиці, морене тіло відходило, мрійно дивилася туди, де за Псьом над ярмом табір, а з голови Оверко чомусь не виходив, вже поживували, пора б навідатись комусь, принести вістку, Олена також у Нестора два тижні в'язала, заробила хліба собі, а від подруг чутки все нема.

Аж раптом дивний знак, там, де стояла панська економія, небо почало жевріти, немов великий місяць сховався за горою. Олена з хвилюванням не одривалася від огнища, що скоро загравою розкинулось на весь небосхил, освітило ліс, краєвид, спалахнуло велике, грізне... Повибігали люди з хат, сходились до гурту, скупчувались по закутках, повертали лиця до далекого полум'я, довго, заціпеніли стояли так. Не могло бути іншої думки—то горіла панська економія.

Переказували люди, що бачили Оверка на пожарищі з кошиком Кузьмою, рятували економію. Страшно до вогню приступить, а вони гасять полум'я. Вивезли бочки, шланги рвані, поспадали, Кузьма справля, лагодить, Оверко накинув мокрий мішок на голову, мало в огнище не лізе, полива водою з дірливої шланги, впав усім в око завзяттям своїм, від самого управителя, кажуть, подяка вийшла обом.

Винокур по восьмушці спирту, оселедець, пайку хліба роздає тим, що гасили.—Ну, а тому хто запалив—дві дам!—думав одурити, хтось обізветься: я!

Хоч і незрозуміло Олені було—з чого це за панським добром вони побиваються, проте гордістю взялось дівоче серце відваги приятеля свого.

Ох, і неспокійні часи пішли, тривожились душі панські! Як тільки зібрали врожай, заскиртували хліба, червоний півень пішов гулять кругом.

Із уст в уста передавались дивовижні чутки про невловимого палія.

В суботу опівночі, коли саме люд гуляє, проти празника, ніхто не спав, пожара ждали, бо знали—прийшов Харитоненков лист—в цю ніч горітиме твоя економія.

А там цегельня поряд була, коло цегельні пеньки лежали, кори цілі, сажених п'ятсот.

Виставив Харитоненко стражників, приїхав урядник, бочки

¹ Початок див. „Л. Ж.“ № 2 за 1937 р.

з водою вивезли, ставлять геть усюди охрану, сидять, гомонять, палія ждуть. Аж тут як бухнуло полум'я, дим смоляний, сухі пеньки, приступу нема... Воловня з усіх боків огнища взялася. Стражники бігають, лементують, вдіяти нічого не можуть.

Куди не подивишся—скрізь на краєвиді огнище палахтить. В одну ніч, в одну годину Харитоненко, Капніст, Кеніг горять. Люди цілу ніч не спали, зібрались на вулиці, дивились на огнище, гомоніли...

— Спалили, а нащо? Добра стільки згоріло.

— Найшлася і на них сила.

— Щоб не дуже пухли.

— Нашими мозолями надбав...

— На заробітчанських спинах економію побудував.

— Пеньки хто корчував?

— Та і я печінки рвав. Там пеньки—возом станеш. З три копійки оселедця на три дні візьмеш, ідеш корчувать.

— Туди їм дорога.

Всяких розмов наслухалася Олена, що тривожили душу, западали в голову.

Що вже не діяли, не вигадували, а палія так і не могли вловити. В ці тривожні ночі панам не до сну було, стражники берегли панські покої, не одну склянку крові зіпсував страшний палій. Вже пригінчі на нарядах об'явили—двісті п'ятьдесят карбованців Харитоненко дає тому, хто викрие палія, а вогні однак не вщухали.

Нестір на той час дома хазяйнував, треба було раду дати на власному господарстві, що досить розрослося таки. Земля власної, правда, небагато в Нестора було, орендував панську землю він, сотні десятин тої землі здавав в оренду Харитоненко хазяям Буймира. Земля та вклинялася в сільські надії, заплутана між сільськими землями, через поле землі були крутіся волами на тих клаптях. Чоловік збідніє, до краю йде—підє до економа—купи в мене...

Земля на окремих ділянках була не щощена, розкорчована, давала сильні врожаї. Ось і цього року Нестір узяв орендованій землі півтора пудів пшениці з десятини, зерно як золото. Харитоненка заздрість узяла, чи що, а тільки економ подвійну ціну заправив за орендовану землю. Хазяї мов би хто довбнею гупнув, ошелєшили цілком їх пожитки, заходи поміщика. Нестір мало волосся на собі не рвав—орати треба, земля перестєюється, ніхто не хотів землі брати за таку шалену ціну. Чуби, бороди сходились, горлали, накрикали. Нестір між хазяями свою думку подає, між людьми в повазі, шанє слово його. Добре, що цей рік уродило, а неврожай? Збитки самє земля та принесе, мужицьких трудів не поверне. Нестір обурений, схвильований був, тридцять рублів це ж гроші, витягни з неї весь пирій—чого ж і з

пали?—підправ, здоброю, а тоді ціну набавляють. Ненаситне панське черево! З тим усі згодні були, порішили знов до пана людей засилати, благати, щоб ціну збавив. Випало Несторові до економа йти, як мудрому з наймудріших, хто вже краще за його всі звичаї знає?

— Ми до вашої милості,—низько кланявся, просив Нестір економа, щоб ціну збавив. Люди, мовляв, дякуватимуть...

Як уже не доводив, що вже не говорив Нестір, економ уперся, як віл, і ні з місця. Зачали горіть кругом економії, серця панські повідходили, дешевше пішла орендована земля. Люди вдоволені з перемоги, пора орать, сіять, припізнались уже. Аж не тут то було. Деришкура, Нестір, хазяї гуртом узяли за безцінь у пана землю, а з людей, що вони малоземельні, подвійну ціну правлять. Люди дізнались, зняли гвалт—собі за безцінь взяли корчову землю, там пшениця як очерет, там бакші будуть, земля сильна, а людям солонці далеко від села, плата дорожча і бариш їм! Баришувать землею Нестір в Деришкурами надумав! Собі взяли поділ—на подолі сім доль—а людям косогори, яри, бугри... Стощена земля, хто на відколі гною не бачила, все в оренду ходила. А брати доводилось, бо на чім же сіять? Так що не можна сказати, щоб Нестір прогадав на тій оренді, вболівав з тих пожарищ... Правда, між людьми чутки ходили, що і Харитоненко не в обитках був, а ще заробив на пожарі тому. Економія горить, а тут страхового агента поночі фаєтоном везуть, на столі їсти, пити, згоріло на п'ять тисяч, а страхують на десять. А все за мудрим економом. Страховий агент який будинок у Лебедині спорудив тоді!

Олена, прислухаючись до тих розмов, не в силі збагнути була складних звичаїв людського життя... Здається, напасть ціла, біда, а вдоволені—підробили всі—Харитоненко, економ, страховий агент, Деришкура, Нестір... Самі тільки малоземельні, що орендували панську землю з Несторових рук, не могли похвалиться вигодою. Дивні речі в житті побачила, довідалася Олена, взяла собі в голову, метка дівчина була.

А палія все таки вловили. То був відомий на весь повіт бунтар коваль Кузьма Базавлук. Ніколи б не виявили його. З дочкою винокура він гуляв, там така краля, проти неділі саме. Ніч глупа була, хоч в око стрель, понад осокорами ходили вони. Кузьма не здержався, скоро, каже, видно стане, сонечко засяє... Аж тут скирда спалахнула. Дівчина візьми викажи батькові. А батько нарочито дочку підіслав. Взяли того Кузьму, руки зачали викручувать—коваль ні пари з уст. На стіні найшли відбиток листа, що писав він Харитоненкові. Люди саме з обїду йдуть, а коваля на Лебедин везуть, закували його, стражники з голими шаблями довколо на конях, а він співа:

Ах, ви цепі, мої цепі...

Олена захолола вся, мало не з плачем дивилася вслід чорно бородому ковалеві. Виріс по економіях, плечі од праці облізли, мстився панам.

Скоро пройшла чутка, що Оверко теж попався за Кузьмою Ковалю взяли, а Оверко пуска півня, мстить за ковалю. Висидили його. Запалив гніт, у чобіт сховав, чоботи під пахвою ніс, стернею босий брів, сів під скирду, зачав узуватися, розмотує онучі, гніт у скирду стромив. Кинулись до нього пригінчі, стражники, виявили — гніт насипрований, ганчірки в селітрі намочена, в ній сірників пачка коноплями обмотана гніт дотлівав уже. Так не довезли Оверка до Лебедина в ліс утік, хто зна де дівся. Тяжко вразила Олену звістка. Знов блукатиме, як той звір, у лісах. На згадку чомусь приходило безпорадне хлоп'я, рідне таке... Дивна дівочка вдача все ладна простить відважному хлопцеві Олена. Неосязна для неї людина Оверко той. Не лише для неї — дорослі люди не могли збагнути ніяк. Не одне дівочке серце сповнилося поваги, дивно зашеміло при вісті тій. Недавній зайдоголова баламут, у великій славі тепер між людьми був. Хто міг думати, сподіватися? Страху якого на самого Харитоненка нагнав! Помстився за панські батоги. Увесь лебединський повітремтів. На ноги всю губернію поставив. Стражників наїхало на того палія, не могли вловити ніяк. Люди деякі з подивом деякі з жалем хитали головами: скільки панського добра пустив з димом! У лісах стражники гасють, цікаво, чи вловлять? Здавило груди дівчині від хвилювання. За долю сміливого хлопця тремтіла вона. Коли б могла чим пособити йому — все б покинула — і порадитись ні з ким, якби напасті на його слід! А тут ще несамовита Марфа зачала сміятись між дівчатами, глузувати з неї: з бунтарем водилася Олена. На люди і не виходила дівчина. Приїздив урядник, у хаті Оверка трус робили, стражники лазили на горіще, все перетовкли, перерили, шукали щось. Нестір на сходці вибалакував — на весь Буймир наробив неслави Оверко той. Вона бунтар, п'яниця, непутяще, в батька пішло... Федорка ходила мов без пам'яті, сусіди минали її, страхалися, на старість звалилася матері біда на голову, добре, хоч батько, кривий Сільвестер, не діждав наруги тої, помер завчасно. В старій Гальці знаходила притулок собі Федорка. Жінки на той час мов зрідалися, забулася вся неприязнь, що повстала колись між ними все зза того ж Оверка. Олена помагала городину збирати Федорці, слези вдячності виступали на очах старої, коли вона дивилась, як мотається на подвір'ї Олена, тяжкі гарбузи з городу приносила, картоплю викопала, капусту нашаткувала, ягідна дитина пособля в хаті. Не раз бувало в'язку вітролом принесе з лісу на зиму, таку в'язку, аж спина вгинається. Все це не миналося ока Нестерової Марфи, що між дівчатами на вулиці часто кидала вслід Олені глумливі слова — невістка Федорчина пішла.

Перед весною пронеслась чутка, що війні кінець, скинуто царя. Прибігли люди, зачали в волості царів рвать — революція. Мов у тумані жило село, кидалось в церкву. Батюшка проповідь казав, посмутив люд: хіба можуть бути вівці без пастиря? Баба Галька, звісно, ніяк не могла збагнути: царя скинуто, ну, а як же бог? Коли стали пригінчі їздити селом, наймать хлопців, дівчат у строк в економію до Харитоненка, баба Галька побачила, що нічого страшного нема і життя в них іде по-старому. В затурканій голові склалося уявлення: гармати ревли на заході, може вивоюють щось, до чогось дійде?.. Ще за першої війни сподівалися, бастували в Сумах, Харкові, козаки смиряли, стара Деришкуреха їздила на богомилля, так просиділа два тижні, поїзди не йшли. Може тепер од поміщика одірвуть землі, така думка була, з чого ж і жити?

А вже після покрови пройшла звістка, що нова революція повстала, зачали панів турять. Поміщицькі, церковні землі, луки, ліси різали. Рубали, валили сосни, дуби — на хати, хліви дерево. Ще й жінок потягли за собою. Які вагітні були, дітей поскидали, понадривались коло дерева того. Возили, будувалися. Добре, в кого було чим вивезти. Нестір запрягає трое коней, ріже дуби, сосни на пластини, підвалини. — „Такі часи настали — тягни, хто що підніме“. Б кого ж не було коней, не сидів, склавши руки, на плечах носили, плечі пооблазили, усідам пособляли, коровами возили. Діти, сповнені завзяття, непосильні гілки тягнуть на втіху батькам, стараються, надринуються... Гармати з Харкова гримлять, а тут ліс рубають, шумить, тріщить, на вибір дерево ріжуть, порідили, галявини поробили. З амбарів, комор зерно, цукор возили з економії, коней набирали для красної гвардії.

Зінько дошку крашену з економічного фронтона на своїх воротах прибав. Люди застерігали: — Зірви, видно...

Байдуже махнув рукою:

— Це нас багато вішать...

А тоді німець людей шомполував за Харитоненкові ліси, економії. Дехто голову зложив од німецької кулі. Зінька збили так, що злиглося волосся на голові в суцільний струп. Нестора минали. В почесних хліборобах ходив він. З попом одився... А вже піп усі відомості німцю дає — скільки добродійців у Червону гвардію пішло, хто ховається, хто мобілізований, зброя в кого де захована, ненадійний хто. В попа писки були, піп за Нестора руку тягне.

Шомполи рвали тіло на людях, що вони розтягли панське добро. Тюрми були забиті людом. Стогін стояв селом. Люди кинулись назад звозити плуги, дерево.

Німець скликає сходку, на все село контрибуцію накладає на ліси, маєтки, що розбивали селяни. Шукають зброю по патах, у скрині шмат полотна де найдуть, заберуть... Люди дивляться на гармату, що на село направлена, — курей, яйця

масло зносять, зерно звозять, зводять скот. День і ніч тягли підводи з зерном, понурий люд брів за возами, везли хліб німцю, на зелених возах кабани годовані трясали салами. Хури сіна везуть на станцію, кладуть стоги, пакують, переправляють у Німеччину. Як утікали, не встигли забрати — палили людське добро...

І тоді баба Галька стала трохи розбиратися на політиці — безбоязно людських ворогів-поміщиків проклинала. Голова тоді кинулася знову в ліс, але вже із зброєю в руках. Ті, що побудувалися на панських землях, ще раніш знялися, пішли в Червону гвардію. Придалися панські коні. А сивоголовий Федорку петлюровець сполосував нагаями за сина Оверку, що в лісах партизанів. Стара лежала в хаті збита, посиніла, тяжко стогнала, і Олена ходила коло неї. А тоді прийшло визвольне слово — Ленін, і годі поміщикам, дукарям знущатись над людьми. Червона армія зганяла ворога з радянської землі. Федорка дістала радісну звістку від сина — в далекій стороні в радгоспі служить він, колись економія Харитоненка була на новому хазяйстві порядкує, прислав сто рублів грошей, передавав поклон сусідам, Олені. Олена просиджувала в ворітьми чарівні ночі, мрійно співала до зор:

Куди їдеш, куди від'їжджаєш, сизокрилий орле,
Ой, хто ж мене, молоду дівчину, ввечері пригорне?

Одрізали землю в дукарів, наділяли малоземельних, а в земельну комісію Нестір втерся, громада на сходці обрала Олену. Олена осмілилась, проти свій голос подала. Ще й досі в заробітчан синці з тіла не посходили. Панський посіпака дивився на землю, яку йому дали, і руки простягає?

Так горлані в синіх чумарках затуркали, на сміх зняли Олену, не захотіли бабських теревенів слухати. Нестір бачив, як темні кліпав очима, поводив плечима на осоружні слова дівочькі, може б він і не зніс образи тої, коли б то не дівчина свій голос подала, звертався до справедливої громадської думки. Всіх, звісно, вразила зухвала поведінка дівчини. Домовилися, світ стояв, ніколи не чути було жіночого голосу на сходці, по важні, досвідчені люди громадські справи завжди вирішували про ліси, пасовиська чи то бугая, і порядку ніколи не було в Буймирі, щоб котра хустка поткнулася сюди. Аж тепер жінка на сходці свій голос подає, в громадські справи втручається. Прийдеться чоловікам борщ варити. Чимало ще до теплих слів упало на жіночі голови, сині жупани зачали своїх приятеля обстоювати, нападали на Олену. Нестір виконував директиву... А що, може, її образь, щоб до комуні затуляти? Кому ще можна довірити таку важливу справу, кому під силу? Нестір добре грамотний, коло землеміра ходив, знав всякі науки, ціну землі знає, зуміє лад дати... Бідняцькі виступи були ще неорганізовані, комнезам слабкий...

Знялося на селі велике гульбище. Діди, прадіди силу здоров'я збували, заганяли в могили жінок, сім'ю, в гонитві на тим клаптем. Аж тут дарова земля довгожданна звалилася на голову. Хоч би кого збудоражить вість та.

А що лиховісні чутки про Нестора ходять, вороги язиками їдуть, найдужче розривається Олена — ніби Нестір за могоричі радянську землю ділить, то звісно, вигадки, всім важко догодити, розкидані клини скрізь, до того ж почва землі не однакова... Нестір умів, знав, як пояснити.

Мати Галька докоряла Олені, повчала — власкавити Нестора треба було, не нарізав би за п'ять верств землю. Нерозумна дочка сварку з ним завела. Чи їй більше всіх треба, ворогів хоче нажити собі? Нестора однак не пересилиш. Розверстку хліба, скоту на заможних хазяїв накладають, підводи в ліс гонять, Нестора минають. Де ж пак, державними справами відає, не приступиш до нього. Нестір руку має... Комнезам дукарів почав сіпати, в Деришкура ще раніш взяли реманент, млина, олійницю, в кого троє коней — одного на Врангеля чи то біднякові давано. Нестір почув про це, завчасно збудовного коня, щоб приїдниться. Аж безкінних чимало, на всіх не настаєш.

Дивна мати, незрозуміло їй, що разом з ворогами нажила Олена і друзів. Плакалися люди на того Нестора, не по правді землю ділить. Векла Нарожня, Улита, сестра Христа перед Оленою скаржилися, заступниця вона для них, чи що?

В неділю вирядилася мати Галька свою землю оглядати, так тільки серцем намучилася. Нове горе звалилося на сиву голову. Ходє стара полем, плаче. Коло цар-дуба землю дали, всім безсмертники ростуть, лебединські бублейниці колись гречку сіяли. І хазяйнувати тепер можна, хоч поганенька земля, так робити нікому: чоловік помер, сина на війні вбито...

Не стерпіла Олена, на сходці знов проти Нестора річ повела. Дивне явище, покривджений люд, удови, маломожні обступили Олену, мов якісь надії покладали на неї, і коли горлані в синіх чумарках захотіли знов затуркати дівчину, знялися обурені грізні голоси: хай говорить! Сміло все в очі кинула завзята дівчина Несторові і його прихильникам, обізвала дукарями, наговорила ще чимало речей, що людям аж страшно і дивно стало, разом і боязко за Олену, як на-нажила вона проти Нестора піти, чоловік при силі, коли б не скрутив він дівчину.

В громаді, до речі, не дуже нападали на Нестора, в оборону навіть стали декотрі, не хотілося людям позбутися родючого наділу. Так воно все і присохло. Вже і просо поспіло на Гальчиній ниві, волотки легенькі, як пір'їнка, нездобрена нива.

Зібралася стара з дочкою жинувати, дочка косу в руки взяла — єдина опора дому. Згадала мати сина Івана, сіла, заплакала, заспівала:

Виряджала мати сина
Та на косовицю.
Зачесала сину кудрі
Та на потилицю.
Я ж думала, мій синочку,
Ти будеш косити,
А ти кинув косу з рук,
Зачав голосити.

Нестір тепер мав нагоду провчить Олену. Допалася, мовляв! Горлала — землі мало, а тепер тій не можуть раду дати. Заздрощі її беруть, дукарем його зробити хоче, мовляв, вором жим духом він дихає, втопити надумала?! Он груша в сад його, в графа Капніста перед порогом стояла, в революцію Нестір пересадив... Ось хто такий Нестір! Революцію власними руками здобував! Люди слухали подвиги його, прихильно кивали головами.

Деякі, правда, твердили, ніби то економ, як утікав, пхнув Несторові коня, корову, роздав Деришкуріві, хазяям, що перестояли, поки Харитоненко знову вернеться, роздав скотину на переховище... Начебто економа Нестір у сани посадив, прикрив соломою, на станцію одвіз, на Боромлю — соломому, мовляв, везе, а партизани шукають...

Не корилася ніяк перед поважним господарем Олена, хоч він і при власті був, нападлася, наводила людей проти. Лежати паткою землю робитимеш! За п'ять верст поле дав. Затоптали люди були. Картоплею, гарбузом жили. Десять саженів сина косу, і той він тобі запасає. Перевозить, оре, сіє. Бідноту бур'янище! А сам робить бідняком, визискує силу.

— По-сусідськи живуть, здавна не миряться, — такої думки інші були. Нестір горою стоїть за бідняка, на сходці мало не перерветься, кричить, не раз голову КНС Зінька корив за те, що не дбав за незаможний люд.

Партизанову матір Федорку не забуває Нестір, уважний такий сусіда, завжди одвідує, дізнається, яка нужда в неї, про сина розпитує. Рубали Деришкуріві верби, так наказав дров одвезти Федорці, а якже, город коли виоре, стіжок сільськими привезе, про те все село знало, дивувалось, вражалося, піклується як про стару жінку. Так що даремно Олена наклеп розводить на людину, на факті все видно. Мішок зерна до млину одвіз, муки змолот. Чи косять Деришкуріві береги незаможників, рубають ліс, розподіляють будьщо, — Нестір ніколи про партизанову матір не забуває, завжди нагадує, люди тому свідками були, може ствердить все село. Коли дитячу голову погладить видко він людина з чулим серцем — за сиріт дбає.

Через кілька років проти зими Оверко вернувся додому. Ішов селом, так сусіди не пізнавали: так змінився, так змунів він. Ніде не спинявся, нікого не розпитував, з тривожним

серцем переступав рідний поріг. Оторопіла мати серед хати стояла, рогаха з рук не випускала, з хвилюванням дивилась на кремезного вусаня з тяжким сундуком за плечима — рідний син з далекої дороги вернувся... Чи ж могла стара розповісти враз синові про всі тривожні події, що сталися за цей час, про всі муки, печалі, що зазнала вона? Слізьми виказала все.

Син заляк коло вікна, мати розповідала про смерть батька. Вона саме качала сорочки, а він іде, як дим, п'яний. Поїхав на ярмарок, поросся продав більше, а купив менше, а ті гроші пропив. Стара і викажи йому. На полиці копістка дубова лежала, квашу мішали, стара ложки мила, то він узав копістку, як рубонув її, так вона впала, перебив попереки, тепер спини не розправить, б'є не по голові, а по ребрах, вже благала, щоб добив її... На ранок його не стало, бог йому суддя, помер, тепер, як прийде неділя, все дожидає, в вікно виглядає, чи не вернеться батько п'яний... Сама на хазяйстві маялася весь час, спасибі, добрі люди не забували — Нестір, Олена пособляли їй. Чимало біди, напасті зазнала. Петлюрінець шомполував її. — Де твій син? — напався на неї козарлюга в синьому жупані з оселедцем. — А твоя мати знає, де ти? — безстрашно відказала Федорка. Полосували нагаями, шомполами збили, вся синя була, ледве відходили добрі люди. Довго ще розповідала мати, піч давно згасла, а стара все не могла виказати всього синові.

Оверко мовчав. Що міг сказати на те? На руках носитиме матір свою, натерпілась через нього стільки лиха, не знатиме клопоту тепер вона, без турбот у спокої житиме, син за все подбає.

Люди не перестаючи бігали, дивились на кремезного вусаня, розпитували, дізнавалися про всякі новини, заводили серйозні балачки про політику, кредити, Чемберлена, про те, що краму нестача, мануфактури, чобіт дорогий, а в кооперації безладдя, п'яниці, марнотрати, і куди сільрада дивиться? На що Оверко людям пояснення дав, що країна відбудовує зруйновані фабрики, заводи, і потреби наші вирости, а ми ще мало сіємо конопель, бавовни, ось і цукроварні ще не всі працюють, земля ще гуляє, і буряку мало сіємо. Треба, щоб у сільраді, в кооперативі сиділи бідняки, середняки, без глитая і пригнобленія, щоб у селі був міцний актив, і щоб у сільраді не командували, а на ділі, на факті показали, як треба робить...

Федорка з подивом дивилася на сина, що людей повчав... — Голова в того Оверка! — всі одностайно думки були, всі пересвідчилися в тім, що людина з головою Оверко — себто Оверян Сильвестрович, як з повагою вперше підкреслював Нестір. Велика слава пішла про Оверка селом. Двері кожної хати залюбки відчинялися перед ним...

Оверко вражений був. До чого змінилися люди, новим змістом сповнилися. В тім ще більше переконався він, коли

стрівся з Нестором, що з великою приязню поставився до нього, заприятелював з ним, запросив до себе, шанував, чинив, дуже зрадив, що вернувся Оверко, міцний актив у ньому стане тепер. Помотався, покрутився Нестір за цей час. Пішли моги нема, все на нього валиться, землю діли, ліс рубай—голова земгромади він. Оверко щиро Несторові дякував за його піклування, турботи про матір свою, хоч Нестір не признавав своїєї заслуги в тім—помагала радянська влада, хіба вже в Нестора серця нема? Як Оверко пересвідчився, порядна людина Нестір той. Він і економії розбивав, панів зганяв, дивився Оверко. За чаркою товариство зріднилося, домовилися про спільну працю для блага народу. Ну, звісно, батько і дочці чарку налляв, що пишна, рясна крутилася тут, розрослася, розпушилася. Марфа спалахнула вся, сором'язно, рум'яна, до Оверка пила. І Оверко приязню за її здоров'я піти не міг одвести очей від повногруді дівчини. Показний такий чоловіча Оверко той став, при нагані, мов і не вірилось, що пас вівці колись у них, балакучий, веселий, біда тільки—хата скоро завалиться, цікаво, чи є в нього що за душею? Обдарував матір з ніг до голови—оце тобі за ті шомполи, що приїняла за мене... Ходить чутка, думає брати Олену... Що ж хай бере, мабуть нема вже кращої дівчини на все село.

Олена за поріг не виходила, з хати не показувалася, дивитися, бувало щодня одвідує Федорку, аж як приїхав син, і не ступить. Голову помила, одяглася в чисте, хоч і приношене перед дзеркалом розчісувалася, із смутком дивилася на змарніле безкровне лице з запалими чорними очима. За прядком вже не сиділа, а як прийде вечір, в обскубану книжку занурювалася, читала великі літери, хоч мати й докоряла—га, переводить. Вивчилася грамоти, тепер такий порядок, учителі, неписьменних грамоти вчать. Оверко з матір'ю сам навісти стару Гальку, з порога заgrimів його голос, Олені кров заморозило, мати Галька з печі посунулася, як молода, обняла його, як сина, став подяку він хатнім складати за те, що догляділи стару матір, такий бадьорий, говіркий, обдаровує всіх, Олена не хотіла брати, так силою нав'язав, приміряв, вихваляв, сміху, гомону. Хата вже давно не знала таких веселощів, шуму. Сиділи, згадували, гомоніли про всякі біди, напасті. Уважний такий, розпитував про їх життя, новини, поцікавився здоров'ям матері. І коли мати Галька заохалась заговорила про смерть, Оверко навіть пританцював коло неї, гоп, гоп, не дав їй договорити, ще не так заживуть вони з чого старій мов би полегшало. А тоді дивився на Олену цікавими незвичними очима. Оверко з приємністю прочув, що в комнезамі активістка вона, хіба ж не знає здавна він завзятого вдачі дівчини? Сповнилось серце дівочеке вірадою по словах тих, і вона з хвилюванням розповіла йому, як комнезам піклується про вдів, маломожніх, завзятий жіночий актив у комнезамі в них... Полегкість біднякові вийшла, податків не платять, пільги їм усякі, кредит, допомога, і вже чимало пішлось на ноги—тільки неподобства ще є на селі...

Розжилися, скот позаводили, хліба хоч засипся—на самогон перегонять. Оленка розповіла про Нестора, дукарів, що засіли скрізь, позакручували голови людям, і що Зінько в КНС не справляється, в горілці мокне. Нестір не розминався з землею, спочатку головою земкомісії був, тоді волземвідділу, головою земгромади.

Олена з матір'ю зіп'ялися також на ноги, стали краще жити, земелька єсть, та хазяйнують нікому, сказала і засомнілась, не осмілилась в очі подивитися, бодай не подумав що... Орать—наймай, возить, сіяє, з відробітків не вилазить Олена... А Нестір культурне господарство завів, шестицвітля, сіялкою сіє, залізними плугами оре, показний сад у його, на виставці грамоту дали, а що за бідняка піклується він, на сходках кричить, вибалакує, то удаване все, про людське око... Оверко задумливо слухав, дивувався, не аби-якого громадського досвіду Олена, за сільські справи вболіває, піклується щиро як...

Оверко заспокоїв її, обіцяв навести новий лад у селі. Федорка повна гордості була за свого сина: в кого ще є такий син?—в шані і славі тепер ходила скрізь вона, люди зазирали їй—славного хлопця має, повне відради материне серце, велика втіха матері на старість... Хоч і пішла враз чутка селом, затьмарила радість матері,—чому з радгоспу пішов він, не навів там ладу,—од лихих язиків не сховався...

Накрили на стіл, тісно посідали, вечеряли, співали, приязне життя об'яло, зріднило всіх, на очах старих бриніла сльоза, ну, а молоді, то вже, звісно, не могли надивитися, нарадуватися один одному... Збуджені, веселі сиділи поряд, забулися всі прикрасі, неприємності минулих літ. Оверко, проте, з соромом згадує парубочькі кручені дні. Олена на те вся проявлюється, як стрілила, як подивилися—дівчина відчула, що душа її давно приросла до нього. Довго просиджували на самоті, не могли наговоритися, хіба все викажеш, усе, що приходить в голову в довгі безсонні ночі, все, що зазнаєш у дні блукань, поневірян, коли із смертю побратався, з лихом не розминався?

Що Олена перетерпіла, як пішла чутка в них, що постріляний, порубаний Оверко в яру лежить! Петлюрівець шапку його по вулиці носив, людям показував, вішав на тину, з нагана поціляв, розстрілював—червона шапка, кубанка, люди жахалися, плакали, мати Федорка з Оленою бігли до світа, прокрадалися лісом, щоб закопати його кістки.

Набігли сльози на очі дівчині, з тремтінням, одкритою душею вона припала до міцних надійних грудей його, повна

довір'я до загартованого товариша свого, не зчулася в дужі палких обіймах милого...

У великій дружбі, злагоді, здавалось, молоді були на віх матерям.

... Ватага махновців за ними гналася. Загін червоних був у селі. П'ять чоловік стримували махновську ватагу. Ті не сидають — здавайсь, комісари! — гукають. — За що ви б'єтесь? — гукє Оверко до них, з карабіна — бух! Махновець валиться. Здавайсь, комісари! — За що ви б'єтесь, бух...

Дочка схвильовано припала повними грудьми до столу:

— Хрестовий король падає на серце...

Повернула усміхнене лице до матері, в сірих смутних очах її пробивались якісь надії. Мати задумливо провела ніжною рукою по лискучій русавій голові, співчутливо примовляла:

— Голубка моя сизокрила, щоб досі свого гніздечка не мала...

І мати і дочка, затаївши подих, у глибокій мовчанці схилились над столом, довго мудро споглядали складні розташування карт, що віщували людям якісь тривоги, сподіванки. Докірливо, з благанням звернулася жінка до чоловіка. Занадто пастити життя дитині хоче він.

Нестір око примружив, придавив ногою, кров кинулася йому до вух. Гострий позір його, напружена нерухомість стала надто стривожила жінок. Забило їм дух. Нестір озлився на ту вперту поведінку дочки, матері. Щоб було так, як він сказав! І ворожити тут нічого. Мало він ще їм доводив, пояснював? Досвідчене слово його не доходило до них. Тепер не до любовців. Захистити себе треба... Поки розвіється чорна хмара...

Дочка ображено заломила рота на змістовні міркування, протягла, нехтуючи:

— ... Пролетарист...

Нестір тричі пояснює дочці. Оверко коло власті тепер. Силу в руках має він. Усе підкоряється йому. Відводять, нарізають землі, хліб трусять. Вже не минуть Несторового двору, вже не обійдуть Несторового поля. А то ж як? А що пролетарист Оверко, то, звісно... сова не виведе сокола... Який був рід, такий приплід. Бідняцьке дерево, його тепер правдою. Чи, може, мати з дочкою хочуть, щоб неможливі в дві його зазирали, по кутках лазили, трусили, може деякий пух хліба закопаний, і той винюхають? Вже тоді сліду не найдуть Несторового. Він не хоче піти за Деришкурком. І так на зборах розмови повстають проти Нестора — Олена там верховодить, зненавиділа його, приховався, мовляв, від радянської влади він. Гасити треба, поки тліє, щоби не розгорілося полум'я! А вже як у Нестора буде зять активіст, хто тоді посміє переступити його поріг?

Посмутилися мати з дочкою по словах тих, позанурюючись в тяжкі думи. Не легка доля дочці випала. Хіба Оверко дочці пара? Хіба серцеві накажеш? Вік доведеться з людиною жити, спати на одній постелі, їсти з одної миски. Це розуміла мати. Колись він у хліві, на сіновалі спав у них, як ходив коло скоту, завжди забовтане, в гної завожене, харчилося недоїдками, що залишалися, зливалися з обіду. А тепер на один стіл садовий його, тепер шануй, бійся його, тепер родичайся з ним. На висівках та на кваші вік жили... Хворостяні сіни, хата валиться, ніколи поросяти в дворі не було, тепер Федорку, що ходила по хатах сажу трусить, свахою, матір'ю взивай! Ох і часи настали! Наруга над людьми. Колись би давно за хазяїна дочка вийшла, схопили б, не дали і розчисти, а тепер засиджена дівка, хазяїна обходить, обминає, бійся, хазяїнські сини самі повисватували наймичок, пооженою, ділилися, поділилися з батьками, повиходили на садиби — середницькі двори... Голота тепер верховодить, комнезам, Оверко цілком править, колись бувало прийде з економії — послідній парубок у товаристві, дівчата не дивляться, тепер підкоряйся йому, тепер він високо голову носить, вже не мають тепер голосу батьківські сини, поховалися по хуторах, тремтять за своєю душою.

Сушили, крушили жінок гіркі думи, безпросвітні дні. Ні над чим хіба голову ламати? Чого ждати, на що сподіватись? Дочка, як квітка, в'яне, сохне без води, без сонця. В тривожних думках сиділи дочка з матір'ю.

Хоч справедливо розсудити — ясна хвиля вдарила матері в голову — не такий уже нікчемний хлопець Оверко той. Веселий, і в сім'ї роботящий, тільки п'яниця і забіяка. Перший на селі чоловік тепер він, силу в руках має, таких обминають не годиться. Слухати батька дочці доводиться, бо як не послуха, то він на дочці і матері шкуру спустить. Однак даються дочці нікуди... Хоч і найпоказніша дівчина вона на селі. Хай обирає краще з поганішого.

Хвалити богів, глузду ще вистачить їм тверезий розум. Узяв верх над сліпим серцем, скорилася дочка на материні слова, жінки тепер повели раду про те, як здійснити важливі справи, що повинні змінити долю, створити щастя дочці, мало сказати — всій Несторовій сім'ї.

Кістлява, гнівна Федорка сина корила, повчала, доводила... Повсім здурів Оверко той. І прийде на думку людині... З голови хай викине...

Моталася від печі до столу, розводила жилавими руками, від небезпечного кроку застерігала мати сина.

Понурий син повісив чубату голову, мов нічого не чув, не рачив, байдужий до материних докорів, мов не було його в хаті, наче не до його мати обзивалася гнівним словом.

Обвиклася з того часу мати з сином, як вернувся він і став запроваджувати новий лад у селі. І тоді не витримало серце дівочке, стала та Олена знов горнутись до нього. Аж ось настала тривожна хвилина в житті матиному — волочитись за дівчатами не в пору, — хоч вони, до речі, і самі в'язнуть, жениться надумав син. Мати, завзята Федорка, щира дораниця синові, рідне дитя корила, наставляла хмурого вусатого парубка.

— І в кого ти береш? Стара дівка Олена твоя, замучене, мазерне, вже не почервоніє, хоч який мороз, скорше посиніє. Було на досвітках ніхто й не дивиться на неї, ніхто не приляже, там як солдат-дівка. Ще й підстриглася, половину умі одрізала, як стрижена кобила, все в комнезамі тому товчеться, ще й спідниця на вісім пілок, путнього не спече, не зварить.

Звісно, вже коли мати захоче — зуміє, знає, як дівчину прославить, розписать, прикрасить, на те вже їй хисту не позичати, вигадлива сива голова...

Не можна сказати, що слова ті не дійшли синові до вух, хоч він наче глухий, німий був... На сей раз у безвиразних очах синові проступив проблиск — син занепокоївся, нахмурився, засовався, зітхнув глибоко, вражено, занурився знов у тривожні думи. Як не кажіть, можливо, чужу долю дівочу вирішує син...

Від необдуманого вчинку застерігає мати сина, твердить мати. Щоб потім не жалів, не каюся. На матір не нарікав, що не порадила його. Як мак, дівка Марфа та. Ягода-дівка Краска грає. З хазяйського двору. Хлопці так і бігають. Вони і шити вміє, в полі дощ — вона дома шитиме, це вам не яканебудь пряжа безшасна. Сукна качалка, овець, корову, дві скрині за неї Нестір дає. Копа святних сорочок у неї, сорок будинок, двадцять шматків полотна...

А якже, все перелічила, звірила мудра Федорка, Нестір приязний такий сусіда, сам зазвав стару, посадовив за стіл, припрошували, шанували, частували, розвідалась, усе побачила вона. Стара пишалася з уваги тої, що виявив такий поважний господар до неї, потайки тішила себе думкою про родичатися з ним. Правда, колись баба Федорка не осмілюлась би думати про те, тепер же, уявіть, Нестір сам навів на цю гадку. Нові часи настали... Знатних родичів хотілось Федорці придбати. Водив скрізь Федорку, показував, стривжила серце стара, шкода буде, як комусь чужому стільки добра перепаде... Коли вже прийде та тиха безтурботна старість? В комору, хатні кутки зазірала, обдивилася баба Федорка, на власні очі пересвідчилася — достатки кругом. Дійшло до Нестора чутка, що жениться Оверко, цебто син її, надумав. А в Нестора дочка саме на виданні. Як писанка дівка. Не попихачка злиденна яканебудь. З хазяйського двору. Хоч Нестір з тяжким серцем повинен засвідчити, нема тепер шан

господареві. Ось і Оверко новим порядком заправляє в сільській раді, правда, то служба його така. Старости пороги Несторові оббивають, та вже Нестір не такий батько, щоб за когонебудь дочку видать, з двора спровадить. Оверка добре знає він, хлопець справний, бувалий, роботящий, надійна пара дівчині. Щоправда, з Оленою водиться він, аж то таке... Як на Несторову гадку, старі, досвідчені батьки повинні самі подбати про щастя дітей.

Федорці запала в саме серце врозумлива, розсудлива річ Нестора, схвилювала, зворушила. Федорка може похвалитися своїм сином, поганого ніхто не скаже за нього, а що хазяїни лише балакають, так то з серця, за те, що нові порядки заводить він, думає навесні супругу організувати, нарізати ближче землю, докупити звести, машинами засіять біднякам, середнякам... Тож доведеться хазяйські поля поламати, тепер таке право, директива така вийшла з центра, сам партійний секретар закликав Оверка в Лебедин, наказ якийсь давав... О, стара вміла, ачала, як погомоніти чи то про політику, про всякі мудрі речі, до всього дослухалася, тямкувала вона, часто вечірньою порою мохнате вухо пильно ловило всі ті новини, що вичитував син у газеті, а якже, партизанова мати... Розгорілися пожадно очі старої. Шкода буде, як стільки добра дістанеться комусь іншому, не її синові. Марфа — переросла дівка вже, довго не ждатиме. Довіку одержі своєї не зносить. Сім пар чобіт у неї, п'ять пар черевиків, три кожухи, свитянки, ватні кофти — стьождою виложена, кубова, до стеклярусу чорна альпагова, атласова, черкасинова, вісім юпок, а хусток і не лічити. Скатерті, рушники, рядна... Грошей за нею Нестір дасть. Свекруху з голови до ніг невістка вбує, вдягне, нову чорну шерстяну хустку, шматок сала Пасьчиха замотала, нав'язала, старій подарувала, приязна така сусідка.

Мати Федорка досвідчені міркування свої перед сином виложила — не скриню, бодай чувал з одержиною принесла Олена. Вік не настачиш, не наробишся на неї. Вийшла заміж — справляй чоботи, чоловіче! Хата валиться, тік голий... До різдвя хліба нема, то квашу колотить...

З нехтуванням мати нагадує синові ще і ще раз: сорочку хіба свою роздере, штани тобі пошіє...

А найважливіше, про що зовсім не думає син, і де вони житимуть? В обох хати валяться... До речі, забула сказати вона синові. В Нестора хата на дві половини, нова, простора, кавав на другу половину зятя прийме. Одне слово, і голову тут ламать нічого, хай сватає Марфу, хазяйська дочка. Нестір теж трудового роду, своїми руками надбав усе, він і економі розбивав... Те могло ствердити усе село. Кований віз в економії притяг, і досі під повіткою стоїть, а може одвіз на ярмарок. Мало ще чим чоловік прославився між людьми. Дивна мати, хіба приваблюють Оверка оті кофти, кожухи-

хи? Дівчина вродлива, пишна глибоко в душу запала, хвилює серце Оверкові. Повногруда, повнокровна тривожить давно і вдень і вночі невідступно стоїть перед очима, спокою не знайде він. Нестір зазивав часто тепер до своєї хати Оверка — та ми ж сусіди, активісти — шанував, частував, прихильний такий, не раз із дочкою на самоті лишав. Колись недосязна горда хазяйська дочка, здалека лише міг дивитися на неї, тепер... Ну, а тепер? Ось і вчора Нестір привів до хати, Марфу рушники вишивала, сама, як квітка, покинув Оверка — ви посидьте, а я близько збігаю... Зоставсь з Марфою на самоті Оверко, милувався вишивкою, тремтіло полотно в руках його схвилювано ходили дівочькі груди під вишиваною сорочкою гарячий подих помутив голову йому, безвільна, пишна вона розпласталася в дужих обіймах. Млосне чуття обняло Оверка. Ні, не може він жити без неї віднині, балачки вже й так ідуть кругом, косяться на Нестора того, вже давно поріднили їх. Несила Оверкова встояти проти чарівної дівчини, навіть і душі мати несила, горить у грудях... Олена, суха, виснажена, стояла перед ним, суворо лише дивилася, безропідна, дивна, тяжке чуття гнітить Оверка, давить, — нічого не вдієш, серцеві не накажеш...

В несприятливому світлі стала перед сином та Олена по словах материних. Вже мати не пожаліла ні слів, ні хисту — розписала дівчину; хоч би й на кого — материне слово, переконливе, дібране, справило гнітюче враження... В очах усього села, здавалось синові, стояла дівчина в такому ганебному світлі. Вже давно серце його не лежало до неї, що, змарніла, придавлена, втратила в очах Оверкових уся красу молодих дівочьких літ.

Мудра річ старої досвідченої матері западала в душу синові, мов би збігалась з тим міркуванням, що приховане десь у глибині свідомості.

— Огонь - дівка Марфа та. Повнокровна, росла, як іде, аж земля двигтить, в руках усе горить у неї, он Зінько перелюбить хоче. Од вітру валиться Олена, суха, квола, нещастя для чоловіка хвору жінку взяти, ярмо на шию, ще й важка ходить, нагуляла...

Понура, як ніч, як тьма, ходила дівчина, тинялася по хаті сповидом, місця собі не находила, не знала, за що взятись до чого приступити, з ниткою в руці застигала, як кам'яна баба, пробуджена материним словом, бездумно вертіла колесо... Мати Галька, вчуваючи великий розпач в душі дівчини, втішала Олену, та після короткого лагідного слова знов ремствувала, дорікала, звичка така вже, за одвічними хатніми неподачками суворо мати стала, Олені відрадніше докори ті слухати, ніж слова жалісливі...

— Качка склянку схопить, переварить, треба й тобі переарювати... — говорила спочутливо мати, збудила великий жаль у серці дівочому... Мати — одвічна невдаха, до сивої голови не могла лазити з горя, перед Оленою тепер також нема жодних надій. Вість пригнітила дівчину...

Знов понурилася голову, знов поринула думками. Спливали думки дитячі дні поневірянь, веселе завзяте хлоп'я прихилило на думку, коло ока ластовиння, тепер розтяв шрам...

Що кинув, насміявся над нею — не так серце мучить — до колишнього ката пішов у прийми, злигався, продався за хазяйський ласий шмат, душа болить, що своєму дитяті скаже вона?

Стара не змовкала з своїми докорами, дякувати їй, плутилася, розвівала тяжкі настрої, думки Олені, так завжди, не замовчить доти матір, поки не виговориться. Чи вона не казала, не радила дочці? За удівця хай би йшла Олена. Сваха Протас? Майструє, покірний матері, з ним Олена не пропаде, він її пальцем не вдарить. Батьківський син. З хазяйського двору. Тещу догляне, догодить. Серце її не болить за матір. Знов по наймах ходитиме? Щоб мати мучилась за нею? Маленькою гляділа, колихала, а тепер вона дівка, воля тепер своя в неї, матері не слуха...

...Кружля колесо, сумна, як дівочий плач, стелеться по хаті, в'ється тонка нитка, скільки тих жалів, сліз увібрали в полотно?

Не дай мені, ненько моя,
Ні миски, ні ложки,
Та дай мені, ненько моя,
Доленьки хоч трошки...

...Десять відер горілки самої випили... Кабана заколов Нестір. В суботу дружки ходили селом, зазивали гостей. Три години на всю хату поставили, наставили пирогів, чавуни капусти з мясом, драглів, кисіль червоний, білий, сметани... Гости п'ють, їдять, веселяться. Музика виписна з Лебедина, руби гриміли... Марфа в чотири коси заплетена, стрічками перев'язана, як райдуга сяє. Оверкові манішку вишила, рясна така...

Мати Галька всі новини, всі події того великого гульбища знала, а якже, щоб вона не знала, не відала, не з легким серцем сповіщала про те дочку.

...Нестір з чаркою за столом на хитких ногах гостей частує, випрошує: щоб пропадало, краще з'їмо! Тепер уже землі не треба! Тепер масла не збивать!

Олена не хотіла речей тих слухати, серце тривожити, докинулася стара дочку лиховісними чутками тими, гримала Олена до матері, докоряла: хай замовчить із своїми надокучливими плачками. І без того не легко. Мало не згоріла з сорому Олена. Якими очима тепер Оверко на людей дивитиметься? Де

твоя совість? Як він міг спокійно слухати ганебну річ Нестора?

Матері, проте, не хотілося змовкнути. Найшла така на неї пора. Хай знає дочка! Не казала хіба мати? Оверко її візьме. Оверко — вітер... Нестір обплутав його, дочку вислав. Федорку прикорили, обдарували, вбули, обшили, старі того і треба — аби не ходила боса, голодна. Там таке виробляли на весіллі тому. Пасьчиха карманом розшитим трусити обдаровує гостей, витанцьовує, вигулює, виспіває —

Скатерті мої квітчасті,
Гостоньки мої не часті,
Скатерті мої заслані,
Гостоньки мої зазвані.

В Нестора за сволоком сніп жита, щоб життя молоді було. Тягнуть жлукту, колесо, терницю — давай жито молотить. Той попіл сипле, той воду лє, тоді зібрали сміття, Пасьчиси за пазуху висипали. Прославлені весільні звичаї. Співалися, повилазили на хату — полять, коноплі тіпають. Вранці зачали горшки бити, молоду будить, луп у двері, щоб молода не глуха була. Гучне весілля Нестір дочці справив, з тиме, коли заміж ішла. Олена ж терпіти мусить, зносити наругу. Безталанна, покинута, занедбана.

Пророкувала мати Галька, гірку долю дочці віщував серце дівоче краєла:

— ... Над тобою тепер хто захоче, той і насміється, а дитини безбатченком будуть звать...

Невтішного горя словами тими завдала мати дочці.

ЗРІЛІСТЬ

Серед ночі виринула несподівана коло пастухів, стояла перед огнем дивна така, виблискувала веселими очима, в чорній вив'язці, мов сама породження полум'я. Пастухи вперше перестали куняти, зганяли коней, що проти зоряного неба вияснялися, в кущах розбрелися. Довгими ярами прийшла на вогонь навістити пастухів, щоб не розгубили коней, щоб не задрав часом. Сторожі коло скирди ніч не сплять, знають, ждуть, скоро прийде вона.

Ніч зливалася з ріллею, лунко тахкали мотори вдаль, запахом осінньої прілі насичена земля, серце біль різонув, хвиляста рілля, гребінь нерівний, великі брили, спади, задири, не переступиш.

З глухої темряви виринула перед трактористами, нежданно гнівна. Так вони орють? Б'ються за врожай? До праці ставляться безчесно?

Раптова зустріч приголомшила трактористів. Не встигли приховати своїх гріхів. Гудила, соромила, разила гостро

словом, стягла з високості. Мовчки зносили докори, покірно, ніяково вовтузились коло лемешів, вчували свою провину. Вображених очах її сльоза бриніла. Ланку їй споганили. Під буряк глибоко орати треба, а вони під прикриттям ночі хитрують, мілко орють, аби скорше ріллю зірвати, а тоді вранці, як люди на поле вийдуть, глибокою борозною прикриють. Довірили трактори їм. Пірію не повиорювали.

Схвильована, обурена до краю була. Кого скарать надумали? Свое поле...

Не легко людям враз визнати свою провину. Поночі може ніка борозна і мілка. Бригадир Нестір на ріллі був, ходив, товкся, оранку дивився, нічого не признав...

Здовж і попереk пройшла ріллею вона, в самі кутки душі зазираючи, такої ганьби зазнали... З острахом і захопленням дивилися услід червоній хустці, що поринула в ніч. Сувородума лягла на засмальцьовані лиця. Що скаже про них? Причизили себе як. Трактористи заглибили плуги. Гуділа земля під колесами, плуги повільно, плавно перевертали набухлі полоогою скиби. В уяві невідступно стояла перед ними худорлява, завзята... добре пробрала. Серед ночі в далеке поле виїшла, кожну борозну оглянула. Довір'я до них втратила. Плуги глибоко в'їдалися в масну густу землю, що одійшла в осінню ніч цю. А гризота, досада довго ще не одходила.

Перед світом зазірала у жолоби, парко дихали коні в шию, терлися довгими щелепами об плече. Тепер хай їдять сіно. Ситий овес, віку припасав на весну, коли поведуть сіялки, культиватори.

Веселіли серця, дивні такі, несподівані речі сталися перед очима. Невдачі гнітили людей. Билися, метушилися, мізерні наслідки були. Невіра людей проймала. — Хто? Вона? Виведе артіль з прориву? В неславі щороку були. Чи під силу їй? Овер'ян Сильвестрович, Нестір не могли ради дати. За порадою політвідділу обрали в управу її. А тепер наводить лад скрізь... Олена Павлівна.

Чого тільки не вивела, не звалила на чубату голову Оверкові і Нестору неспокійна жінка! Мало, що ріллею натуркала, так ще занедбана культурна ділянка в них, на бригадах газет не читають, не пояснюють, опустили всі гуртки, вистав не ставлять, концертів не влаштовують, в трубах миші позаводилися...

Усе життя та Олена Несторові дихати не дає, завжди прискіпається до нього, ось і тепер на артільних зборах наклепи на його зводить, тягне до одвіту. Нестір винен, скажіть, що миші в трубах позаводилися? Чи він розірватися повинен? За полем наглядай, на хазайстві лад дай, за все обдай, скрізь правуй, сіпають, шарпають тебе, ще й майно

колбуду доручили йому. Він і сам думає—до чого огиди тварина—музичний інструмент, а вона гніздо мостить! А по тім з газетою... Дійсно, був такий випадок. Неприємна згадка стривожила Нестора.

...Вільної години бороди вплили в газету, кричать, сперечаються, гукають Нестора, що на той час ріллею брів. З розгубленими лицами звертаються до бригадира за поясненням.

Хоч і ніколи було Несторові, проте відмовити він не хотів у такому важливому ділі. Хіба було, щоб Нестір не знав коли чого? Дарма він таку славу між людьми мав? Хіба обійдеться будьяка важлива справа без нього? Він сів на голоблю, зморшки набігли на чоло. Що людям тільки в голову не приходить? Став думати. Він дасть раду в усякій важливій справі, ніхто не піде від нього невдоволений. Ще подумав, була, Нестір не знав чого. Він обміркує, зважить, щоб дати людям вичерпливу відповідь, Пługатарі обсіли його, кошлаті лица не зводять з бригадира очей. Глибока зморшка врізалася над переніссям його. Глибока дума в голову запала. Всі звернули увагу на те. Голова в того Нестора. Все завмерло навколо. Пługатарі притаїли дух. Чути було, як ходили широкі груди. Міцне настовбурчене чоло в обручі турбот затиснене. Ясна хвиля набігла на лице. Лиця пługатарів теж проясніли. Тяжкі муки народження мислі легко минули. Всі полегшали, зітхнули. Раптом чоло бригадира знов схмарніло. Тривога набігла на лица. Бригадир зривається, мня газету, жбурляючи кричить на пługатарів: що вони йому баки забивають?! Він прожив, не знав мороки тої, а тепер голову крути... лабораторія! Вони чого розсілися? Рілля перестоюється, вітер сонцем сушить! Матері його біс лихий! Культроботник відає, чи що? У нього всі неври випали коло них! Люди вже не раді були, що зачепили його, до того розгнівався він. На той суперечку натрапила Олена Павлівна. Почула слова послідні за голову взялася—чимсь давно минулим, жахним повіяло од слів тих, аж кров затерпла, серце захололо. Вона згадала випадок в економії на буряках, розлюченого панського собаку, що знущався над політницями. Жінка гірко посміхнулася. В артілі найшов захисток собі, дочка пособила.

А про „лабораторію“, уявіть, жінка пояснила людям. Хто міг думати? Докладно, ясно, зрозуміло. Чого тільки не вигадають на тих курсах?

Чимало нарікань пада на Оверка—все зза того тесту. І голова все те мусить зносити, терпіти, вже втратив повагу між людьми він, в гурті, бувало, розмовляють, сміються, а він ближається голова—всі змовкають. Завжди всякі неприємності доводиться зносити йому, ось і сьогодні Олена згуртувала жіночий актив, ланкових, повела цілий наступ на Нестора разом і на нього. Мовляв, пірий з коріння росте, до сідмнадцяти сантиметрів глибини, а трактори зорали бодай

сідмнадцять, корінище залишилося, буряк глушитиме, хліба не навлядає.

Легко було, скажіть, Несторові ганебну ту річ слухати? Порядки пішли к лихій матері, неучи вчити його надумали! Тутку, що Нестір—не господар, він це просто в очі скаже—нагадав ворог радянської влади! Добро, гострий язик має бригадир, не змовчить, провчити зуміє всіх напасників своїх, що муртувалися навколо Олени, повели цілий похід проти нього. Нестір бачив усміхнені лица, глузливі погляди. Так, при ньому всі кобиліці лошат привели!—вразив він людей вісткою. Аж тут знявся голос. Не дадуть людині слова сказати. Улита, вдовісна вдова, без усякої шани, поваги перетяла Нестора: яка, мовляв, його заслуга в тім? Нестір лише очима кліпав, не пристойні слова зухвалої молодіці. Колись би вона парі уст не посміла випустить проти нього. Можливо, Несторові прийшла в голову приємна згадка, як він, нап'явши снопа на голову ненависній жінці, водив на глум між людьми в економії, учив робити. Чимало заробітчан зібралось тут в артілі. Колись понімали його, він тільки повернув очі направо, всі сміються. За добро віддячили як.

— Ти мене не вчи!—напустився він на ту безчесну вдову, що осмілилась піти проти нього.—Я здавна руководствував народом!

— Гавкуном у пана був!—як грім серед ясного неба на вчорішні слова впала зневажна відповідь. Гнівна Улита похитилася, що прийшов її час, на повний голос заговорила вона.

А що вже Оверко, мов не свій сидів, розкрив комір, здавив чоло, не легко голові було слухати сувору річ обуреної жінки. На бригаді в Нестора ладу нема. Дні незалічені політницям. Прийшов Нестір на поле збирати відомості.

— Ану, станьте на своєму місці. Куди ти пнешся? Куди пішла? Ти коло кого стояла? Чого ти там сіла? Коли ти що пособила?

— Од неділі до неділі.

— По числах кажи мені.

— Коли б ти став поночі, витопив піч, наварив їсти, виводив дітей у садок, знав би, який день,—відказала Улита йому.

— Замовчи, бо як турну, полетиш, як ото полова за вітром! Мало сапачками не посікли політниці його... Панський поміщик затесався в артіль, бідняцькі сили колись витягував, а тут умка—захисток найде, зять голова. Ще й премію Нестору давав.

Всі зо сміхом згадують недавню подію. За показну роботу людям премію видавано. Управа Нестора виставила, а якже,

хіба можна Нестора обійти? Тесть голови. Порося призначили йому. Нестір до зборів звертається, благає:

— Не хочу я поросяти, благодарність запишіть мені.

Нестір і досі не може позбутися прикрих згадок. Що за напасть така? Послідні роки жодної приємної згадки не найде він, жодної втіхи, радості... Ті, що колись скніли, в землянках конали, тепер живуть, веселяють, у шані, славі ходять. Взяти хоча б Олену. Хіба вона пила, гуляла коли з ким? З чого? Чи в неї достатки були? На весілля її кличуть, в гості зазивають? Кумою де була? На ярмарки, храм їздила — чим і з чим? На сходці коли чути було п'яничку батька старого? В громаді голос мав він? В тебе нема десятина — тебе ніхто і слухати не стане! У волость зайде, податі сплатити — коло порога топчеться, за свою душу тремтять — старшина розсердиться, в холодну штурхне. Старшина, урядник до кого йдуть? У кого п'ють? Не до кого, небудь — до Нестора! Щоб минулися хрестини, обійшло весілля без Нестора? У волость зайде, сторож стільця поставить, скрізь шана і перше місце, сам Харитоненко балакає із ним, питався про буряк, а тепер кожна сажотруска має право проти тебе слово сказати! Послідні споміж людей були Сиділи, як кріт у норі. Сліпі, німі. Ніхто не зайде, не навідається. Як і в ту хату зайти? Скрізь тече, з бовдура, з грубі. Сажею хата пахтить. А вже як зачалася колективізація — хата не зачинялася в неї. З людьми балакає. Вже питають, слухають. На зборах голос має вона. Того навчить, тому покаже. Газети з хати не виводяться. Вже вона людина! Тьху! Селом заправляє. Масу за собою веде. В партійний комітет, політвідділ кличуть її. Вже в неї партбилет у кармані. Вже вона силу має. На курси, конференції в Харків їздила. З промовама виступає, газети про неї пишуть, портрети друкують. В червоній книзі записана... Ніде не обійдеться без неї. Скрізь славлять, прославляють — ланкова, ударниця! Пшеничною мукою нагодували. Сама б зроду пшениці не вкохала. Нову хату поставила. Радіо грає. Електрика світить. Хазяйська попихачка. Проти Нестора похід веде. Ось і в політвідділі набалакала на нього, призначили артільні збори. І головне слухають, скорше повірять ніж тобі! Та повиучувались грамоти, то було зійдуться, пащекують, з хлопцями вигулюють, а тепер газета, книжка... На досвітки не ходять, не шиють, не прядуть, на картини, театри бігають. Несторів слово для громади колись — закон. Ненависть, ганьба, глум тепер валяться на чубату голову йому. Ось і та премія. Нестір не хотів поросяти, хіба своїх дома мало, відмовлявся від премії він, прохав збори, щоб подяку за сумлінну, справу роботу йому записали.

Вороги знов надумали знеславити Нестора. Виступав проти — Олена, Христя, Векла Нарожня, Улита — з усякими

наклепами. Без тяжкого чуття сорому він не може згадати речей тих. За що, мовляв, Несторові премія? Зерно заприло, картопля погнила. Як бригада напоїти — він і трудовні припише. Чи ви чули таке? Чого тільки не повігадували? За могоричі, ніби, Нестір на кращу роботу поставить. — Пий, даси мені пару вороних до сіялки, — мов би Спірка частував Нестора. Вертались з поля, так Улита наче на власні вуха чула, як Спірка бригадира зазивав:

— Несторе Явдокимовичу, зайди до мене!

— Чого?

— Та зайдеш, там дещо приготовлено.

І як людям в голову прийде таке? Мало не зірвали премії йому. Спасибі, є ще справедливі люди, відстояли, в оборону Нестора стали — за всіх клопочеться, душею боліє, спокійної людини не має, недоїдає, недопиває, ночі недосипає, безсумнівно, прислуговує премії він.

— Порося! — гукали одні.

— Не візьму! — відмагається Нестір.

— Треба! — прослались вигуки.

— Дарма!

— Бери!

— Нізащо!

Деякі навіть стали благодіти Нестора, щоб він не ображав людей, узяв премію, що призначили збори йому.

— Порося...

— Подяку запишіть...

— Порося...

— Подяку...

Всі люди побачили, пересвідчилися, що Нестір не така вже користолюбна людина, від власної вигоди відмовляється, порося ладен проміняти на бумажку. Здивовані, вражені були. А подяки так і не вписали йому. Краще хай порося бере.

Одної напасті ледве позбувся, тепер ось друга. Вороги похід ведуть проти нього, Олена верховодить. Улита доводила, який нікчемний бригадир з Нестора, зачала розписувати порядки на бригаді. В інших бригадах на жнива лазню вивозять, лазню становлять на чотири стовпи, воду в котлі гріють, ліпше, чисті рушники дають, мило, по роботі обмиєш піт, зруч, легше на душі, стає свіжіша людина, спокійніш серце робиться. На буряках на кожній ланці намет поставлено, щоб поховалися дівчата від дощу, могли спочити від сонця в затінку. Нестір на бригаді сварки зводить, над політницями глузує. — Себе ти, мовляв, знала, що таке лазня на полі, намет? Ніп під голову — передрімала. В білих рукавичках думає, щоб мозолів не натерти, під парасолькою в'язати, щоб сонце не запікало? Весною жінки мало не побили Нестора. Знов прикрі думки навіяла пекельна Улита. І коли вже думається вона? Не легка доля бригадиром бути, лають

тебе, набалакують, а ти сиди, слухай. Хоч кого такий порядок мало втішить. Ще й над ким лиха доля привела Нестора бригадиром бути? Самі що не є неспокійні люди—Олена Улита, Христа, Векла під його рукою. Завжди колотнечу в бригаді зведуть. А ти розшолопуй. Що Нестір може вдіяти. Ще сніг із землі не зійшов, а їх вже чорти на роботу рвуть.

Улита слів не пожаліла, злонавмисно розписала перед людьми, розкрасила Нестора вона.

Цілу зиму не давав роботи Нестір їй і тепер додому виряджає. Ні разу не зазвала бригадира ні пити, ні гуляти, завжди роботи не стає Улиті, як заморочена, цілий день нікає без роботи, до печі кинеться—ще до світа витопила наварила, корову видоїла, бодай тому Несторові добра було, вийде надвір—люди коло парників роблять, гни везуть, співають. Весело в гурті, балачок, новин наслушаєшся. На парниках півтора трудодні заробляли. В іншій, дивися, роблять дочки, сини, чоловік на роботі, і вона вийшла, діла їй Нестір дає, Улиті ж чоловік не заробить, не справить дітей двоє, а роботи нема для неї—„як пшениця вродить тоді приходь“. Інша вже півсотні трудоднів має, Улиту Нестір до роботи не пускає. Напалася вона на бригадира—„казало лихо—добра не буде, зима зійшла, я ні разу коней не брала!“ Вийшла, ще вдосвіта, захопити роботу—вже нема саней! Позахоплювали, поховали сани—то: свість, то кум бригадирові, конюхи—рідня Несторові, для своїх жінок сани кращих коней приберегли. Найшла Улита одні сани аж коліс плотні, перевернуті, мовляв, поламані, думка, ніхто не визнає, лагодить поставлено. Пішла по вилка, приходять—немає сани. Пожалітися голові на родича надумала:—Оверку Сильвестрович, розсудить, порадьте,—про бригадира, тестя розповіла вона. Голова нахмурився, розсердився, невиразне щось промимрив—індивідуалізм, старі пережитки... Видно, не дуже прийшла до вподоби голові скарга та, обіцяв розслідувати. Даремна надія. Дочку держить, там така гладка, розкохана, жнива, гаряча пора, хліб перестоюється, сиплеться, Марфа сидить дома, в'язать не йде, садок, корова, свині, самі вишні поспіли, для базару сушить, город вправляє...

Крихти поваги до голови не виявила жінка, гостра, запальна, пекучим словом корила людину на відповідальнім посту. І уявіть, люди все ж слухають, мало того—ладні, здавалось, всі до одного ствердити річ ту. Насмішкуваті, колючі погляди звернені на голову,—що він скаже, як почуває себе... І голова поклав край тим непристойним речам, з властивою йому рішучістю перетяв зарозумілу молодичу, що надто розходилася, намагалася підірвати авторитет його, зробив суворе застереження—не по суті балакає. Не легка участь голові випала—прилюдно терпіти, зносити зневагу, докори. І доводиться, він би можливий суворіше повівся, але поруч представник політвідділу

А все Олена, то вона мстить ізза Марфи, підбурює людей проти Нестора. Інша думка не могла прийти в голову Овер'яну Сильвестровичу.

А за Нестора то вже і говорити нічого, що вже пережив він, слухаючи непристойні речі Улити, не доведи кожному... Найлихіше, звісно, те, що будила співчуття своїми словами жінка. І ніхто не приховував того, надто жінки, в очі глузували з Нестора. Нестір не стерпів наруги тієї, напався на Улиту, в свій захист подав змістовне слово:

— У мене борода, а ти мені кажеш таке!

Цілком інший настрій створили різючі слова, ніж сподівався Нестір. Гостроязика Векла Нарожня зухвало відказала:

— Ну й що, як борода, не жалко взяти віхоть і осмалить...

Зірвала сміх між людьми. Не стало шани бороді в наш вік. Прослались ще вигуки не на користь Несторові. Дукарем стали обзивать його.

Аж тут знявся голос в оборону Нестора. Спирка гаряче заперечував твердження людські, до хрипляви обстоював бригадира:

— Нестір Явдокимович для нас...

Аж, уявіть, Нестір не дав слово людині вимовити, з болем душі махнув на те рукою:

— Замовчи...

Спирка не захотів мовчати, світло правди обстоює він:

— ... боровся...

Знов безнадійний помах руки:

— І не згадуй...

Спирка не здавався:

— ... Страждав...

Нестір заборонив захищати його:

— Не розказуй...

Спирка доконче мусить довести людям:

— ... За совіцьку владу.

Нестір рішуче перетяв захисника свого, спроможний сам за себе слово сказати. Його на дві губернії знають. І Чупахівка і Тростянець... Хто такий Нестір. Він і з бідним завжди добалакає... І тут же схаменувся. Знявся знов сміх. І вирветься проклятуще слово! Не те хотів сказати Нестір. Засмикали новсім, затуркали голову. Розгублено, розпачливо він щось гаряча мовов, люди не хотіли слухать. Знищити, видно, надумали його.

Після тих зборів ясно, зрозуміло стало—прийшов край людині, що повна хазяйського хисту, запалу хотіла прикласти своїх сил на новій ниві... Скинули люди бригадира свого. Гарячився, старався, мало не перервався, думка—зять виручить. Аж позбувся і зять партійного квитка. Даремно тільки дочку Нестір віддав.

Зустрілися в глухій вуличці, стали один проти одного — Оверко, Олена. Зневажливим поглядом він обвів жінку.

— Це ти помститися надумала мені? — поспитав її.

Відказала на те жінка:

— Не за себе мшуся я! Ні, голубе. Не думай. Хоч і є закони, щоб признав ти дитя своє, проте не хочу я знати, бачити тебе віднині. Серце давно одвернулося від тебе. Не з ревнощів. Чужий ти став мені. Жалко іноді, як подумаю... Що я дитині скажу? Зрадник трудового люду, дитино, батько твій...

Засльозилася, пішла.

ДИТИНСТВО

I

Невгомонна баба Галька бреде вулицею — і де той шибеник дівся? Молодшої дочки Івась? Слава богові, онучки дідждалася в старості. Семигодошки. Ровеснички.

Вулиця лементувала, вулиця гасала. Щасливими очима дивилася стара на дитячі голови, що купалися в сонці. Розкішна груша, стара-престара, однолітки, мабуть, з бабою, на весь вигін розрослася, крислата, пишна, краса селища, обси-пана хлоп'яками, як горобцями. Не розбереш нічого — якісь намети, курені, метушня, біганина, тріскотня... Захекані, розпалені діти перебігали вулицю, падали, стрибали, ховалися.

Христині діти, двойко, Василь та Майка — кінний патруль — перейняли стару:

— Ваш пропуск?

Загородили дорогу їй.

Стара намірилась на них костуром... І де той непосида дівся? Казала дочка, щоб приглянула. Пристали до неї, як смола.

— Пароль знаєте?

— Що ти мелеш?

— До штабу не підходьте.

— Івася бачили? І де він дівся? Без сніданку вибіг...

— Полетів в Уелен за бензином.

Червоні полунички

Наспили на горбку.

Зозуля тихо кличе:

— Ку-ку!

Стара короткозорими очима дивилася на грушу. Хіба розбереш, що в тій гушавині? Мов би відтіля злетів голос, десь близько проспівав пустун.

Стала серед вулиці, далекі, розгубилася стара. Затуркали їй вуха своїми незрозумілими словами діти. У війни грають.

Проти чого це воно?

Зелене пташеня

Сховалось в осоку...

Стара від несподіванки махнула палицею. І де той шибеник притаївся?

Зірвалася курява, затріщали тини, з тісної вулички загінчався.

Василько подає команду:

— Колони танків ідуть, білі наступають, чапаєвці вперед! Вайлуватий Левко танком був.

— Каманін, вилазь з засади, заводь пропелер!

І тут стара побачила Івася, що зірвався з груші, зник ліщині — розгороджена садиба Деришкура була.

— Чому не йде їсти він? — гукнула навздогін. Голос згубився дитячих вилясках.

— Зенітна артилерія, Анка!

Стара побачила, як онучка Майка примостилася за тином, трочила з кулемета по ворогові.

З груші на парашутах тим часом знижався десант в тил ворогові: вітрець коливав червоні, білі полотна. Стара сіла колодці, задивилася, зажурилася...

Звичка вже така, примітив Івась, є чого, нема чого, стара все зітхає глибоко, вражено, незвичні дні в її очах повстали, який уже вік.

У баби Гальки, тим часом, свої глибокі міркування. Воїни... ди накликають. Ніхто не спинить їх. Колись староста наче-ня медаль, вулицею пройде, всі поховаяться з переляку. Тепер такі діти пішли, нічого не бояться. Стара згадала Івана, що в царську війну кістки зложив, не знати за що, не дїждав нових днів.

За малими дітьми тужила мати Галька — хлоп'я і дівчатко, дїшні за Оленку, не натішилася, не надивилася на них, діти людям серця веселять тепер, — Гальчині діти босі, голодні, матері серце краяли, а двойко поховала — недорослі, недо-довані...

Барвисті парашути, як казкові пелюстки з широкого гілля, лавно знижаються до землі.

Щось у небі замигтіло,

З висоти несеться вниз...

З пишної гушавини влад заспівали дитячі голоси.

Понад увесь гам Івась завищав:

— Одягай протигази!

Зачав команду подавати:

— Ворожі бомбовози летять, хлорпikрін пускають, знімайся "інтра птиця"!

Діти вдягали лопухи.

Олена гази вивчала, так той зайдиголова перейняв усе від матері, краще за неї засвоїв, старій невтямку було...

Диво стає... Забавок у тих дітей... Вже так коло них ходять, вже так за них дбають. Вигляджені, викохані і доглянені. В чистоті, охайності щоб дома жили. Своя мисля щоб була, постіль, рушник. Не по його — крутить носом — в садку не так. Змалечку танці вивчають. Музики для них пісні складають. Радіо для них співає. Книжки для них пишуть. Свій театр, своє кіно... іграшок хоч завалися. Зайдиголовам того мало. Війну затіяли. Вигадлива дитяча голова.

Завелися між собою онучата. Івасеві закортіло командиром бути.

— Я Чапаєв!

— Ні, я! — не здавався Василько.

— Я поборю тебе!

Хоч і менший, проте завзятіший він.

— Ну, то я Фурманов, — згодився Василько.

Тут Чапаєв, себто Івась, хмурить брови, дметься, вимовляє грізно, поважно так:

— Мені на днях пришлють аероплан...

Василько повен захоплення перед славою отамана свого.

— Ти, Василю Іванович, справжній Наполеон...

Івась на те свої досвідчені міркування подає:

— Наполеон воював орудіями, а я... гм...

Левко з юрбою хлоп'яків прилучилися до гурту — не хочуть вони бути білими. Чапаєвці напали на них, насіли на них, зачали заставлять, товкти, в'язать.

Стара, далебі, забула, за чим прийшла, так зацікавила та дитяча забава.

Веде їх Ворошилов...

Загін червоних з прапорцем ішов на виручку, лунали бойова пісня.

Аж тут Василько з Івасем знов не помирилися. Спокусив Василька Івасева слава, і йому знов закортіло Чапаєвцем бути. Івась не здавався, звертався до голосу людського:

— Мій батько червоний партизан!

— Твій батько з куркулями злигався, — досвідчено сказав Василько на те, старій Гальці кров заморозив. Василько чує як люди про те балакали. Далекі, стара не знала, що діяти кому що сказати, ноги, мов колодки тяжкі, стали.

Посмутили Івася нікчемні слова. Легко хіба хлоп'яку знести неславу свого батька? Відважною людиною, героєм повставав батько в уяві. Казала мати — в бою з білими загинув батько. Івась пригадує: закривали церкву, хто по хрест збивати? Івась на руках матері сидів, якась жінка годила, кляла, ненависними очима дивилася на Івася, рудий дядько Зінько всміхався до Івася, забавляв — дивись, ку-

батько твій виліз! На самий вершечок, до неба, Івасеві страшно стало... Потім коліщатками Івась бавився, що з них зійшла позолота... Ні, не може бути, Василько збрехав про батька.

Стара Галька порішила, як тільки увечері Олена з поля прийде, сувору річ з нею поведе. Про що саме, стара ще добре не знала, до вечора надумає.

Просірий! Прозелень! Розкішний, як лопух, буряк вигнавсь, розложистий, соковитий, пишний, аж хвиля йде, аж на серці мило, земля як шовкова, сапачка грала в спритних руках Олени Павлівни. Сіно не дасть стільки молока, як гич. Ситий ґрунт, багато фосфору, буряк стрілою погнався. Азот, калій, магній, срібло, залізо! Буряк розпирал, буряк росте аж ривить, земля пашисть, дихає в розпалене лице жінці. Скільки тут електрики, сонця! Перегнуло скільки за зиму вивезли. Земля! Колоїди!

Ой на горі василечки сходять,
А під горою барвінок прослався...

Олена виводить першим голосом, Векла Нарожня вторить, головна пісня лине зеленим ланом, Христя, Улита, — дарма, що сивизна взяла голову, сильні протяжні голоси їх струнко наливуть, зливаються, коливаються.

Ні, на жінок сьогодні не можна дивитися, такі вчисті вони, такі збуджені, голосисті.

З веселим серцем буряк обполують, розкохують, співають, примовляють. Векла:

— Не дамо руці зневаги!

Улита:

— Якби мені гармонія, то безперестанку танцювала б. Під коліна наче щось штовха. Як то люди живуть без танців? Та ще якби п'ятнадцять год скинуть, всі б хлопці горнулися...

Забула жінка, хіба про те марила вона двадцять год тому якого ж палкого літнього дня, із снопом на голові на людський глум виставлена?..

Зріднилися, на вік потоваришували, плече - в - плече суворі діти пройшли, дружно, згуртовано. Олена наймолодша споміж них, славнозвісна ланкова. Польові люди!

Старих друзів не було споміж них... Палкий дух землі, зелений лист, пісня нав'яли згадку про веснянкувате хлоп'я, що на буряках товклося, сапачки справляло. Ціла вічність проплила перед очима. Олена посмутилася.

Улиті стриму нема, наче молода кров заграла в неї, завела пісню, надумала Олену розважити.

Секлетині політвиці хмуро, непривітно покосилися — не знати з чого такі веселощі на ланці тій, старі жінки виграють, виспівують, сором який!

Поряд Секлетина ланка полола, дебела Марфа сапачкою мотала, сопла, стругала, неповоротка, розпарена... Земля стощена в них, мохом буряк обростає, як борода, хіба могла Олена змовчати, не виказати жінці все? Не здобрили ланку своєю. Зиму висиділи, думка — хтось зробить. В Олени від попелу земля м'яка, як каша розсипчаста, на руки легко. Як черепок земля в Секлети.

А хіба могла Секлета знести справедливі докори, змовчати? Напалися з Марфою на хвалену політницю вони:

— Конкурсна ланкова! Лиха твоя година! Болій серцем бийся за центнери! Преміями спонадили! Славою! В Харитоненка стільки не родило, — а в неї вродить! Хазяйська дочка!

— Гарна пряха і на кочергу напряде, — засміялася на те Улита. — Я хоч під літами, троє дітей викохала, а з сапачкою перед веду.

Ніхто любові моєї не знаєть,
Усі чахотка говорять... —

завела Секлета з Марфою, ледачі політниці, щоб затуркати жінок, щоб не слухати їх докорів.

Чорторием крутять вітри на плантації, сичать, сопуть Марфа з Секлетою. Марфа ніяк збагнути не може. Що за знак? Лиха доля завжди їх зводить з Оленою. Розлучниця триклята. То було батькові Нестору дихать не давала. На вела людей проти, зненавиділи люди Нестора. Зза неї батька заслано хто зна куди. Чоловік кинув... Сумна хата стала. Сапачка із скреготом в'їдалася в землю, буряк підпушувала.

Олена стерпіти не може. Хіба не видно, як полють вони. Стружать бур'ян, корінь не вирубують. Вже пригінчого нема над ними. Бур'ян стягує соки.

— Приглядається, як сліпий до писанки! — глузувала Марфа. — Чи її лавка?

— Її артіль! — відказала Олена на те.

Як на Христину гадку, совість не збудиш у них, погані очі диму не бояться...

— Вони кваші не вкусять, а не те що киселю, — додає Улита.

Заздрість ледачі серця їсть. Вранці Олена приходить до своєї ланки — дивиться, на тичці ганчірка вісить, вороги наче пили, поглузувати захотіли. Ще як висівали попіл, добре, що завчасно кинулася Олена... На ланці мішки з попелом стояли, розкриває мішок Олена, пильним оком примітила — дрібненькі, як мак, насіння між попелом блищать: насіння бур'яну вороги намішали, думка — щіриця зійде, не обполешся, заб'є, заглушить буряк, знеславить ненависну ланкову вороги надумали. Хитрі, кляті попритаювалися, отруйно сичать з розквітів нового життя. Радіє кожному новому дню тепер Олена.

Як буряк сіяли, трактори сіялки ведуть, сіяльщики

плутаються ріллею, всі їдуть, машини полють, копають, орють, косять, молотять, людям полегкість.

Олена, Христя на ріллю дивилися з хвилюванням, тоді одна на одну, на згадку приходять давні дні, ще Христя і каже:

— От, якби збудити того діда, що ралом орав, руками сів, показати — дивись, старий...

Жінки випрямляли потомлені крижі, млосно вигиналися, куди сягне око, зелене буйне море хвилюється, душу веселить. З гамором, піснями з усього лану білі, червоні хустки сходились до табору, де дзвонила рейка на обід. Вабили око гострі кольори барвистої черепиці, цинкових дахів, всі вигоди були тут політницям. Матері поспішали до малих дітей, що в яслах при таборі няньки доглядали в білих халатах. Виділяли заспаних дітей з чепурних дерев'яних ліжок, прикладали до повних грудей. Дівчата, як качки, скоріш кидалися під теплий дощ, з вереском плюскалися... Ковалі точили сапачки, лагодили, справляли.

Розсідалися за довгими змитими столами під дерев'яним накриттям в молодім садочку, провівав вітрець, густий холодок стояв над головами, легко на голови було, обід був ситий, як капне з ложки на стіл, то захолоне. Запашний цвіт гречок, липини війнув за столом, збудив веселий гомін, в білому, як сніг, жінка поставила перед товариством ківш з медом, прозорий, як кришталь, дух забивав — дарунок пасіки. Падали на лави, спочивали, хто йшов у клуб, переглядав газету.

Завихрилась дорога від села, примчало дві машини, музиканти обтрушувалися від сіна. Скрипок, труб, ой леле! Політниця зроду стільки не бачили. Блищали на сонці, сліпили очі. З другої машини стрибали діти, і Олена підхопила на руки Івася. Розсілися на довгих лавах, слухали музику, співи. Матері, діти зачаровані були. Івась пригорнувся до матері, вражено дивився на сцену. Симфонія... такого слова Івась зроду не чув і не знав, що на світі тому діється. Дивне сполучення звуків не виходило з голови йому. Сидиш, тіла свого не чуєш, сам не знаєш, не то ти летиш, не то пливеш, гойдаєшся на чарівних хвилях...

Ти гуляєш дні і ночі,
А я бідна все сама...
Ізсушила карі очі
Цілу ніч біля вікна...

Мати чомусь тяжко зітхала, витирала хусточкою очі, Івась чув, як здригалися плечі їй. Івасеві ніяк незрозуміло, чому тужить вона.

— І що ти собі, дочко, думаєш? — тими словами стріла мати Олену, коли та увечері прийшла додому, схилила усмінене лице над смаглявим, як каштан, Івасем, що заплутався в ля-

них полотнах, спав неспокійним сном. Материне чоло змарніло. Набігається, намотається за день хлоп'я, повне вражень борсається тепер.

Пшеничні пироги, вершкову сметану стара на стіл ставить бубонить. Чи було коли, щоб вона мовчки стріла дочку? І що собі дочка думає? Неодв'язна думка матір гнітить, непокоїть. Дочці клопоту мало, безбаченко син росте. Де це видано. В старої мочі нема, не може ради на хазяйстві дати, курка поросля, корова...

Підмінили дочку та й годі! Задумана якась завжди ходити не мотається, не крутиться, завжди над книжкою, газетою сидить.

Чоло Олені прояснюється, з посмішкою на матір позирає. Знов мабуть Федорка натуркала вуха їй?

Матері нічого ховатися перед дочкою, з тої пори, як розійшовся Оверко з Марфою, стала вчашати знов Федорка до сусідки Гальки, з дівочтва подруги, що хотіла свого часу Федорка з дукарями породичатися, на чуже добро позаздрила, тепер кається...

Літо, спека, зійдуться старі, під крислатою грушею посідають, чути, як радіо грає, Федорка не зводить очей з Івася. Капля води Оверко — а що вже балачок, а що вже зітхань. Безтурботна старість пливе перед очима, голова туманіє. Не труджені в молодості кістки ниють, ні клопоті, ні журби, в хаті достаток. Тільки діти хвилюють серця матерів. Сходять старість. Тоді й очі закрити можна. Розійшовся з Марфою Оверко. В чім був, у тім пішов. Збився, каже, з свого шляху. Хто зна, з якою душею він у ті прийоми пристав? Як вивел Нестора на чисту воду. Олена в тім пособила, з Несторового двора пішов син. Мало не порубали один одного. Своя хатка — рідна матка. З ним і Марфа прийшла, кілька днів пожила, що більшої муки синові завдала. Не зладила з невісткою Федорка, спротивили одна одній, стара при місяці горшками в печі товчить, рохтить, невістка, гладка, розкохана, вилежується, та хата нашній дух хлібів будоражить дитячі серця. Не діждуться огидна їй, смердить, та як можна в такій хаті жити, ще приїжди давить... Одно до батька мотається, виспівує: „Хата чужа, свекруха лихая“... Побачив син, що то за дукарське насіння, ніколи розійшовся з нею. Федорка не раз свідком була, як над столом ридав син. Де мої очі, каже, були? Затьмарився розум мій. З ким я злигався? Горював, каявся. Серце мати рине краєм, ввела вона його в лихо. Стара засвоїла, — не завжди до добра приводить материна рада... Страшно в хаті, щоб не заподіяв собі лиха син. Зовсім був незлюдний, придушений, з хати дні не виходив, просиджував заціпенілий, як я, каже, тепер у вічі людям дивитимуся? Пригрівав за пазухою... В кузню робити пішов, заглушити горе. Партий

ний секретар узявся за його, допомагає виправитись, в МТС його влаштував. Не дав занепасти духом, спасибі йому. — Не виправдав себе на одній роботі, на тобі іншу. А квитка парторганізаційного позбувся син. На якісь там курси потім виряджали Оверка. Федорка в неділю була в Лебедині, бачилася з сином, який клопотаний такий, жнива наспівають, усе розпитував про Олену та Івася — рідна кров...

Олена на те гірко посміхнулася, з неохотою слухала матір, хіба не знає Оверка вона, що то за бурхлива, хистка, мутана людина? Хай мати більше не згадує про нього, дочка сама себе корила, як думала з'єднати своє життя з ним? Хіба не ясно, не зрозуміло дочці, куди мати гне? Не лежить серце до нього, досада, жаль, подив за людину бере — де правда твоя була? І з чого б це він за Івася згадав? Сім років хотів признавати дитя своє, а тепер совіститись зачав? Найдуже, хай стара мати Галька не журиться, не турбується — безбаченком виростить Олена дитя своє в красі і радості, чесним, відважним сином своєї батьківщини, тепер не ті часи, нема сиріт у нас...

Дивними словами заговорила дочка з матір'ю, над книжкою просиджує вечори, дивні речі почула Галька, не могла багнути ніяк — не ті часи, не ті люди, незвичні, горді — тепер і діти не ті родяться, що воно за діти тепер родяться? Як на материну гадку, просто розуму дочці бракує, сорому немає в неї, покриткою ходить, чоловік сам тягнеться до неї, дочка нехтує...

Не добалакалися дочка з матір'ю ніяк.

Стільки гамору, галасу в хаті наробили, що аж Івась завоушився, бо хоч і спить хлоп'я, а дещо попадає і йому в ухо.

Як тільки сонце висушило роси на травах, гомінка юрматей побрела польовою стежкою — густозелений ліс вабив очей. Над головами схиляється стиглий колос, скоро жнива, нашній дух хлібів будоражить дитячі серця. Не діждуться терні, визбирувати колос. Чутка — комбайн коситиме це літо, зроду ніхто не бачив, що то за дивна машина, різні викидки ходили між людьми — хліб переводить. Трактори звинайна річ, ген яку скибу вивертає, не діждуться діти, коли стругонить на ланах незвичайна машина комбайн. Стільки страхіття наслухався Івась. Якимось прийшла стривожена Федорка, принесла страшну вість про того комбая. Не може бути, щоб косила, молотила і чисте зерно було! Де це вони машину найшли? Прожила, мовляв, сімдесят год, а таке не чула, не виділа. Зерно переводить. Якби не дурні люди — з косами, вилами вийшли б проти того комбая. Вночі б стали, покосили, щоб не дісталось „Недбаєві“.

Звісна річ, коли б Івась більше жив, він би знав з кожною новою машиною западали сполохи в сільські. В борознах лягали перед тракторами, бурякокопачами, не пустити лиховісну машину на святую землю. Аж Івасев год, того він не знав, і тому лише дивна цікавість збувала хлопця.

На узліссі діти кинулися врозтіч, яскраві кольори вбачили очі, синенькі дзвіночки, голубі незабудки, дика красна дика, жовті безсмертники, ромен, деревій, смолка—яких квітів, барв, пахощів!

Василько не хотів іти вглиб лісу, одбиватися від гурту виховательки, і тому Івась кепкував з нього:

— Ну, йди з дівчатами віночки плести, хе-хе...

Маечка в тих словах відчула неповагу до свого товариства і тому обізвала Івася сажотрусом—такий чорний був, як жук.

На що Івась не змовчав, обізвав її зеленою жабою, сукня була на ній.

— Сажотрус...

— Зелена жаба... плиг, плиг...

Майці дуже на цей раз закортіло стати вихователькою Іра, щоб виправляти таких непристойних дітей.

Діти посварилися. Івась одбився від гурту, з нудьгою ховався між кущами, рвав солодку запашну ягоду в густій сокій траві, ховався за деревами, ніхто на нього не звертав уваги. Раптом він побачив дупло при землі, стрімголов вивчав туди, несамовито заверещав:

— Шахта!

Трухляве дерево стояло на сонячній галявині, дупло велике, глибоке, і тому Івась без труднощів забрався в нього, зник на очах здивованого товариства. Виставив голову з дупла, наказав хлоп'якам, що прибігли слідом:

— Гукайте дівчат на екскурсію...

Товариство обступило, обсіло деревину, з цікавістю вивчало, рали в темну пастку, заздрили Івасеві, що поважно, змістив між тим, повів річ: оце перед ними шахта... тут добувають кам'яне вугілля. Сюди ось можна влізти (ніхто не вжився)... Тут працюють робітники. Раніш ця шахта належала капіталістам. Тепер вона перейшла до рук радянської влади. Зрозуміли?

Тут він колупнув шматок трухлявини, показав:

— Ось вугілля, ізотовці добули...

Діти вражені, захоплені, витріщили очі, до чого в Івася вигадлива голова!

Навперебій об'явилися горої: кожному кортіло ізотовати.

Осторонь коло дерева прихилилась русява голова, сині очі молодої виховательки стежили за дітьми.



Гобелен „Збирання плодів“.
Виконали колгоспниці — Ольга Черкун, Варвара Блоха, Олена Крутій.
Ескіз художника Дерезуза.

Плели вінки, співали, добували вугілля, створили червону оборону, скільки розваги в тому лісі, забавок!

Набрели уздовж узлісся при долині на глеювате місце, забовтані по лікті, розминали туге холодне місиво, розставили мілий ярмарок сушити на сонці. Скільки тут витворів, нахитів, замірів! Танки, глечики, коні, вівці, трактори, слони, жирафи, авто, тигри, вовки, гуси, підводні човни, маяк, крейсер, гармати, кавуни, яблука, кулемети, гармати, дівчина з відрами, архівець... Повен оберемонок тих іграшок, теплих, дзвінких риніс Івась додому—дивиться, бабо—хвалився своїми витворами. В хаті було повно диму і тому стара спересердя напустилася на Івася: в неї горщик біжить, у піч треба дивитися! Надокучливе таке хлоп'я, бубонить бабуся, Івась знає, така звичка в неї.

А тоді Івась побився з Васильком, у дворі гралися, зачувши шум, стара вибігла мирить хлоп'яків.—За що вони побився?—За неправду Івась вдарив Василька. Стріляли в ціль, ворошиловського стрільця грали, так Івась каже вісімнадцять попав Василько, а той ні, дев'ятнадцять.

Стала стара, очима кліпає, руками розводить, на схвильовані лиця дивиться, зітхає тяжко, хоч убийте, нічого не багне...

Діти знов зачали вкупі гратися, виспівувати, ловко так, наслухалася стара.

Душною задурливої днини, вже надвечір, Федорка не прибігла, а прилетіла, не сіла, а впала на поріг бабі Гальці. Такого зроду не було ще з нею. Задихана, схвильована, вона ще довго охала, зітхала, мотала руками, витирала зморіле чоло перед тим як розповісти незвичайну пригоду свою. Коли сонце зайшло за хату, баба Галька сиділа на ряднині, Івась коло неї розкладав глиняні вироби, здивовані до краю дули з поведінки Федорчиної. Івасеві забило дух, баба Галька повнилась тривоги, ніхто пари з уст, не зводили очей з розгубленої старої. Почалося ось з чого. Хай слухають вони. Слухачі і без того зацікавилися.

Пішла в поле Федорка подивитися на того комбая. Там тільки люду понаходило на ті жнива, сиві бороди стоять над пляхом, на машину дивляться... Прийшла і Федорка. О, боже, чого вона вздріла?! Рідний син Оверко на машині сидить, плачем кинулася до нього, страшно стало, наробить лиха, старі знов наруга, мало біди зазнала? Ще як пішов у ліс до Нестора, напризволяще Олену кинув, на все село знехотавив себе.

По тих словах, звісно, Івасеві також дещо запало в голову, ба старим клопіт великий з того, що хлоп'я коло них, адже мало воно, щоб збагнути складну річ ту.

Отже Федорка занепокоєна до краю, новий клопіт упав їй на голову, думка така — не зладиться з машиною — глумо знов не оберешся. Хмурі, глузливі погляди сивоброві діди кидають на матір і сина.

Оверко заспокоює, втішає матір, за руку взяв, повів машину. І що ж би вони думали? Голову цілком згубила, вийшла по східцях, все на ній тіпається, молить бога і просить, щоб одвернув біду.

Стара на хвилинку замовкає, збирається з думками, сама не вірить своїй відвазі. За слухачів не доводиться говорити, зацікавили вони, не могли очей одвести, не в силі збачнути смислової поведінки тої.

Стала стара на штурвалі (нове слово знов почув Івась), діди очей з неї не зводять, в бороду посміхаються, син вправляється коли машини, крутить колесо, на тракториста гукає команду подає:

— Рушай!

Задвигтів трактор, поплила стара полем, мотовило крутиться, голова крутиться, поле обертом пішло, бряжчить у вухах, лягає густий хліб перед машиною, повзе в барабан рівненько шумить, гуркоче, чисте зерно, як золото, з рукава сиплется мішок за мішком летить на стерню.

Федорка глибоко зітхнула, всі набрали в груди повітря, Івась, повен захоплення, слухав незвичайну річ ту, немов смутком витав десь думками, марив, хто його зна, про що він марив.

Поваги сповнилась Федорка, хіба ні з чого радіти їй, син комбайном заправляє, всі під його рукою, таку незвичайну машину водить він.

Ляга тучний колос під ногами, Оверко команду подає:

— Нижче ріж!

— Бери на всю косу!

— Скидай солому!

— Вітру дай!

Як найшло люду на ті жнива! Що вже не робили? Діди обід десять десятин викосив і обмолотив комбайн. Двадцять косарів треба, двадцять в'язальниць. А змолотить, звести скласти? За півсотні людей справився комбайн. А корми коні?..

Федорка виклада перед товариством свої глибокі міркування, ладна скласти навіть свою пошану перед дивовижною машиною, на власні очі пересвідчилась вона. Двадцять пар волів Харитоненко запрягав, щоб перевезти паровик на мотобиль, цілий день гейкають на шляху, а тепер трактор зачепив і одвіз. Дивні часи настали!

І що вже не робили коло того комбайна? Діди на стернях рачкували, шукали колосся, придивлялися, чи не вибиває зерно. Полову перевівали, солому перебирали, до всього придивля-

лися зіркі очі, ні до чого докопатися не могли. Федорка сама бачила. Стерня чиста, хоч пшона посип, вибирати можна. Діди мали звиряти, виявляли, що за косарями більше колосків, ніж у комбайном.

Приголомшеним людям стояв, дивився, як жниве комбайн. В'язати не треба. Хоч косу закидай. Щастя тепер молодим. Люди мало на руках Оверка не носять, змалечку кожен в'язав його... З недр пролетарського... Батрацького роду... Що заблудився свого часу?.. З чистим серцем покався. До своєї сім'ї вернувся.

Оверко до людей річ веде. Скрізь машина людям полегкість принесла, доказує він.

Люди обступили його, розпитують, як вивчився він робити на машині. Не легко і йому далася грамота. Перших днів вийшлося і йому тяжко. Пшениця, як очерет, навалиться, ремень злетить, барабан заб'є, мотор заглушить. Мотовило не по стеблу, а по колосу вдарить — виб'є зерно. — Це ж якими силами на нього буде дивитися партійна організація? — думає собі. Це ж він повинен дати взірєць. І вивчився, і наловився.

Всі слухали, дивились, дивувались, хвалили сина, і стара Федорка у великій шані була. Нарадуються своїм сином могла. Коло вільшини буйна пшениця поросла, вітер з дощами обкрутив, виложив, і люди повели раду з Оверком, щоб комбайн викосив, бо косарі колосся позбивають.

Не йшла з поля, а бігла, щоб скоріше сповістити новину. Це ж стара Федорка вмерла, і не знала, не бачила того комбайна? І не вірила б людям! Ловка, незнана машина на лани вийшла. Тільки, на гадку старої, ще трохи не так. Складна думка запала в сиву голову. Якби ще соломі в'язав...

— ... І булки пік!..

Не стримався тут Івась, приголомшив цілком старих своїм несподіваним гострим словом. Гадки не мали вони, — мале, не сміють, — забули за хлоп'я, що заглиблено іграшками бавилося, як він, виявляється, ловить кожне твоє слово, осмілюється випукати, шибеник! Геть, хай забирається звідси, не припущається, — гримнула на Івася баба Галька, напалася з докорами:

— Ніякого клопоту не знаєш! Вигулюєш день цілий! Мати моя семи год уже нянькувала по хазяях!

Івась не радий був, що втрутився в ту розмову, розгнівав Івася, що нагнали його, самі ж довго гомоніли, що саме, Івасеві не було чути.

Закортіло самому, щоб знав де, подивитися на той дивовижний комбайн, на якому прославлений його батько косить. Хаті-лабораторії малюнок висить комбайна, Івась бачив. Івась рече, баба Галька нізачо не вимовить таке тяжке слово, "лабораторія".

Коли ввечері стомлена мати прийшла з поля, ніжна, тепла, схилилась над Івасем, і баба Галька надумала приступити, щоб розповісти їй про ті незвичайні речі, що наслухалася від Федорки, мати недбало перетяла стару:

— Знаю, знаю, чула вже...

З досадою лягла спати.

Так що стара хмура, невдоволена вже на вітер сповістила про батька Оверка, що обіцяв додому вечерять прийти.

II

Величаві, бурхливі дні Москви проминули, пролетіли, як сон, як мрія, в вагоні зелена тиха сутінь хилить до сну, жінка припадає гарячим чолом до скла, задумано вдвляється в темний простір.

Люди стрічають урочистий поїзд, пропливають збуджені лиця, засніжені далі, вітер напинає берези, сосни, гримить робітничий гімн, полошуться знамена...

На кожній станції люди стрічають своїх обранців.

— Хай живуть делегати VII Всесоюзного з'їзду Рад!

— Хай живуть колгоспники - ударники!

Незабутні, хвилюючі дні!

... Кожушина нова розшита, полтавська на ній, в книжечці печатними буквами прописано... Хто б міг думати? Відомо, на весь Буймир Олена Двожильна — тепер член ЦВК СРСР, і коло серця червоний значок.

— Як же я буду в тій Москві? — аж захолола вся, дізналася, що обрана делегатом на з'їзд...

— Будь, як у своєму селі була, — відказав на те секретар райпарткому.

Як побула в Москві, обвиклася, слово вождя чула, виражала голос, рухи вигріла в серці своєму.

З села їй слали листи, люди дуже просять, щоб побачилася, запам'ятала, ждуть — не дождуться, поки вона приїде.

... З легким серцем вела річ про свої перемоги... Як тільки чиний буряк у неї поріс! Дупляків зовсім не було. Тугий, тяжкий буряк на її ланці поріс, ніж не йде, в дупляк, як гарбуз, ніж строміш. Соків до дев'ятнадцяти градусів з її буряка. Берковець до двох пудів цукру дає. Брали спробу цукроварні. І ще добитися порішили політниці, щоб по ній кіло буряк був!

Жінка дрімала, не то ві сні марила, не то згадувала свою промову на з'їзді.

... А в хаті-родильні п'ять синів родилося, п'ять червоних армійців...

Сподобалися ці слова з'їздові, в долоні плескали, вигукували, всі з увагою слухали її. Олена повернула голову ліворуч, стрілася з очима, що світилися мудро, людяно так,

ряча хвиля пойняла її, жінці дуже кортіло розповісти, чому б не розповісти?..

... А в неї синок Івась росте, материна гордість, материна притиха, не хлопець, а вітер, і виходила вона сама його, без владливого батька... Та вже Оверко той давно одумався, виїшов на знатного комбайнера, справив чобітки хлоп'якові, дарунки засилає, перепроситися хоче, проте не лежить у неї серце до нього. В нужді, бур'янах виросли змалечку, а потім він пішов не по тій дорозі, і вона зневірилася в ньому, гірко стає, як подумає...

Нова станція, сніп електричного саява б'є в вікно, гримлять труби, робітничі організації вітають делегатів, жінка розплющує очі.

Непокоїть думка її, приїде додому, з чого почне, що вона скаже? Душа повна переживань, хвилювань, подій, як гора, звалилися на неї, зворушили, збагатили, мов на світ народилася, хіба висловиш?

Як дізналася, що обрано її членом уряду, аж в очах потемніло, розхвилювалася, непокоїла думка: чи зможе справитися вона, малописьменна, з великою почесною роботою? Народне довір'я чи виправдає вона?

... На Кремлівській башті годинник видзвонює, в темну шибку строчить дощ, у цей час на бригаді рельса бамкає, дороги розвезло, ні вивезти, ні корму привезти... Не спала, качалася ніч жінка.

З Лубенського району дівчина, комсомолка, із села Снітин, Прися, мов рідна сестра, за нею доглядала, зачала втішати. — Тебе вшанували за твою віддану роботу на соціалістичному полі, поставили тебе на ноги, тобі допоможуть і науки вичити. Дивись, он узбечки, татарки, такі самі, як і ми, в нужді, рабстві зросли, темні, безправні, тепер лиця розкрили, переродилися...

Звеселіла тоді Олена, як приїде додому, порішила наздогнати й перегнати за ці роки, коли змалку не могла, щоб не бути відсталою од життя.

З села лист прийшов, голова Зінько сповіщав, що закінчили гній возити поверх плану, вивезли ліс на станцію, а соломі вівсяну продали в завод, а за ті гроші придбали коней. Івась, мати здорові, передають їй поклон, Оверко ж ходить, як ніч, досада сушить, крушить, аж страшно дивитися...

І хто того Зінька просив, щоб він одписував за Оверка? Захищає, обстоює свого приятеля перед нею.

Іще слідом прийшов другий лист, бригадири писали, дізналися з газети, що вона член уряду.

Листи слали подруги, Наталка, Метелиця, Векла Нарожня, сестра Христя, всі втішались, високої честі вона зазнала, комсомольці книжок просять, боки обдавила собі пакунком.

Скоро, скоро рідне село. Проминули славний, гостинний Харків, кожне дерево, пригорок вона запам'ятала тут.

... Гриміла музика на вокзалі, організації робітників, службовців вітали делегатів. На пленум обкому зазвали, врочисто стріли, Олена першою йшла, червоноармієць честь віддав, жінка згоріла вся, вхопила за руку дівчину:

— Ой, Прісю, не могу пережить!

З наймитства дійшла шани такої — червоноармійці вітають.

В руках у неї картка, жінка приставля зелену лампу, ясно світяться очі, люди обступили вождя, дорогу пам'ятку везе.

... Як зрошена росою в засушливий день рослина, як паростки весни, вигріті сонцем, співало серце... Густий туман, морок дівочих літ — літ нужди, глуму, рабства, розвіяний про явом мудрої волі... І посмішка дитини, і пісня дівчини, людська гордість, гідність, мужність і мудрість овіяні великим ім'ям... Як визріває, стигне колос і наливається соком яблуко, так серце радістю налилось.

До неї приступили, її стрічають, на вулицях співи, ніхто не спить, всі на ногах, бож знають, чекають — сьогодні з Москви прибуде Олена Павлівна... З сусідніх сіл посходилися люди, прибули гості з Лебедина.

Все село висипало назустріч їй, не дали одійти з дороги, мало на руках не внесли в будинок культури — колись церква була.

Стільки ждали, не стримати тих поривів, людей набилоси повен будинок, до неї приступили, збуджені, нетерплячі.

Незмінні подруги нужденних і веселих літ, передовий загін у боротьбі за соціалістичний врожай, неоднакові літами та однакові запалом — Векла Нарожня, Улита, Наталка, Христина не натішаються, не надивляються на неї.

Крізь натовп протискається баба Федорка, кидається на шию жінці, обнімає кістлявими руками:

— Олено, моя дитино...

— Здрастуйте, бабусю...

Стара припала до неї, не одірветься, в лице зазирає, допитливо так додивляється.

— О, боже мій, кажуть люди, що ти вже не Олена...

— Олена, бабусю...

В старій виступили сльози на очах, не в силі збагнути, що тут діється...

Чи правда, що вона бачила Сталіна?

— Як вас, бабусю.

Федорка, глибоко вражена, не могла очей одвести від незвичайної жінки. О боже, яка вона щаслива! А який же він є? Сталін. Чи в літах, рослий? Чи близько була коло нього? А як він балакає? Голос який у нього?

Мов сподівалася, здавалось, що Олена зуміє відтворити нимріяний, живий голос, що так до болю кортіло почути Федорці. Присутні притаїли подих, слухали дивну річ славної танкової, що побула в Москві, бачила Сталіна, простий і великий заволодів людськими думами, серцями він.

Федорка змалечку втішалася Оленою, від смерті врятувала, виходила, як малою хворіла. Поїхала в Москву Олена, старій аж жалко стало, стільки в своїй житні вона зазнала... Засльотилась стара, не в силі зладнати з своїми почуваннями, стільки тих переживань на старість випало.

А тут що про Олену лихі язики звели. Як приїде з Москви — людьми не балакатиме! — Марфа з Секлетою розпустили смутку. Як стали прибувати важкі ящики з Москви, пішла смутка селом — це вже Олена добра стільки додому наслала. Розкрила мати Галька один ящик, а там книжок повно. — Добро і є, доказує людям Федорка.

Івася баба спати поклала, згасила світло, сама пішла до сусід, переповнена вщерть радістю, місця собі не знаходила. Івасеві теж не до сну, цілі дні люди балакають про матір його, і славлять, і заздять, Івась чув, як співали на вулиці дівчата, загуркотіла машина, як тут спатимеш? Як тільки стара подалася до сусід, Івась чкурнув з хати, прибіг у колбуди, сховався за полотнище, стояв, слухав материн голос, не подавав духу, щоб не розгнівати матір. Бо хоч і знав Івась, що зрадіє вона, проте нажене геть, стане докоряти, в цей лізний час усі діти сплять, не видно нікого, один Івась слухав незвичайну розповідь материну, тішив себе думкою — здивуються хлоп'яки, як дізнаються, де він був учора, що він чув, крізь дерте полотнище все видно, його ж ніхто не бачить...

Люди вгамувалися, розсідалися, серед урочистої тиші мати веде річ про далеку, овіяну славою Москву, в якій живе великий Сталін, про людей думає, про матерів з дітьми малими піклується він, щоб спочинок мали, не перевтомлювалися, щоб при кожному домі був садок, білий хліб і молоко... Івасеві привільно жити на білому світі, і весело, і радісно, чудесну музику цього літа Івась на жнивях чув, і ще в них буває дитяче кіно, театр, співи, танки, радянська дитина має все, що треба для життя, свої палаци має, книжки, залізницю, санаторії, і все, що є на землі, і під землею побудовано, то ж для кого воно? Івась у садок ходить, а за кордоном робочі діти живуть у нужді, неволі, нікуди не ходять, в них подерті черевики... Івась і на комбайн бігав дивитися, як батько хліб косить, тільки мати не дозволяє... Чорний, пошрамований, пригорнув Івася до пропахлих потом грудей, питав, що він хоче, яких подарунків, обіцяв насадить садок, Івась мовчав, пручався, відчув на своїй щоці гарячу батьківську сльозу... А капіталісти війною на нас іти хочуть, та в нас є великі

заводи, і нема безробітних, і хай ворог не сунеться в Країну Рад, бо на сторожі стоїть могутня Червона Армія. Хоча б скоріше Івась виріс... До чого мудра думка дійшла, побудували залізницю під землею більшовики, і в сні ніколи не снилось Івасеві, та мабуть і бабі Гальці... Ламає голову мабуть зараз вона, де Івась дівся, прийде додому — перепроситься, щоб не сердилася на нього. А мати навіть їздила метром, довкола сяє, як у казці, і ніхто не подумає, що це під землею. Баба Федорка то ніяк не могла збагнути — і як вони там плани під землею робили, це вже треба дуже розумну голову мати. Люди навперебій закидали словами матір, кожному хотілося дізнатись, а чим же гониться той поїзд і чи швидко він іде? Електрикою гониться, мати пояснює, по тридцять п'ять кілометрів у час робить, робітники наші побудували метро те, найкраще в світі. Люди вражено зітхали, кожному кортіло побувати там, де мати побула, побачити те, що вона побачила. Нема тих труднощів, щоб не здолали більшовики, всі про те говорили, мудрість вождя славили, а деякі сиділи мовчки, задумано. До серця прийшла людям річ материна, уважно слухали, дивувалися, мовляв, малописьменна мати, а розповіла славно, що, якби велику освіту дати цій жінці!

Тоді завзята Федорка перед людьми з промовою вийшла. Як зачала, як зачала вибалакувати, здавалось, що вона весь свій вік тільки й робила, що з трибуни промовляла. Над сивою головою звисали червоні полотна, слово вождя надто схвилювало серце старої, про своє нужденне минуле розповіла.

— Ти б, Олено, сказала... Ох я б і сказала! Наче одмолоділа я тепер... Спасибі вам за цю жисть. Я вісімнадцять год у свого свекра спала долі на соломі, на піч мене пускали тільки дитину родить. Я сім год не мала права сісти за столом, поки свекор жив. Коли в мене дитя найшлось, до обіду я ще п'ять кіп поставила, чоловік мені три дні не дав переляжати, не те що три місяці... На другий день погнав на поле... Кричить, лютує: чому ти вперед не привела, гаряча пора, найняти нізачо в мене, а вона на печі лежить?! На печі пролежала ніч, перед світом стягає — вставай, корова реве, хліб сиплется!.. Синочок, Оверко, в правому боці стояв... На золоту дорогу пішов, комбайнер... У мене діти за пічкою повиростали, а тепер у садках, яслах діти наші доглянуті, нагодовані. Векла Нарожня буряк у Харитоненка копала, на зад іде, в пелені несе... Улита в житі дитину найшла. Це вам щастя тепер, жінки, а не життя, жаль тільки, що я стара... Нема сварок, гризні з батьком, мужем. В мене і тепер плечі крутить. Не один бич на моїх кістках перебито. Золоті слова Олена сказала, а хоч представник уряду наш — ми колись знали рогаць та кочергу, а тепер партія пробудила жінку, на ноги поставила. Тепер ми ночі спимо, а колись прями до

світа. Не було кіно, театрів, колбудів, книжок, газет. В пилипівку щоб заспівали коли? Старша внучка семирічку скінчила тепер, мати каже — ходи ще, а колись би збули заміж. Та ще за багатого щоб вийшла!

Ніде гріха діти, така і Федорка була, збивала сина Оверка, щоб сватав багату дівку, Несторову дочку, тепер перед людьми кається...

Кланялася стара людям, перед Івасевою матір'ю провину складала, мати плакала, люди тяжко зітхали, Федорка дякувала за оновлене життя, вона б рада пляшку вина поставить...

Урочисто, щиро звучало це в устах Федорки. Щедрим дарунком — червоним вином хотіла стара скласти свою шану, дяку за незвичайну старість. Мало що старій в голову не прийде?

Івась злякано прикорнув за полотнищем, загуркотіли ящики, дошки, який не малий був він, а збагнув — про батька розповідала Федорка, дивно ставало хлоп'яті, невже могли так жити люди?

Вже як стали розходитись, Івась виліз із своєї засади, обізвався до матері, сам не радий тому був, до краю збентежив матір, що жажнулася з поведінки хлопця, з плачем взяла його на руки, цілувала, лаяла, не розбереш...

Не знала вже, як прийняти, де посадити вславлену дочку баба Галька. Нагримала на Івася, що втік без дозволу, радіо грає, на піч чути, вертілася, не спала стара, турбувалася за хлопця. Хай і не обзивається тепер до неї і не лащиться.

В хату найшло повно люду, баба Галька коровай несе, ще й калиною вбраний, коровай блищить і сяє, перед портретом Сталіна ставить. Щасливими очима дивилася на свою незвичайну дочку баба Галька. Люди довго сиділи, гомоніли, співали, тільки мати чомусь задумана, мовчазна, не то стомлена була. Баба Федорка до матері схилилась:

— Прийди завтра, Оленко, допоможеш мені хату вимазать...

Не договорила, засльозилась, знеможено поклати голову на плече матері, зазірала благальними очима.

— ... Ти його, Оленко, не кори, то я, безумна, його збила... Не осмілюється він приступити до тебе.

Тоді поклати руку на голову Івасеві, не знати з чого зворушена така була. Івась догадався, про батька вони річ вели. Коли згадаєш за батька, мати завжди чомусь сумна-сумна стає...

1936 р.

Кінець